

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloos osakond
Lähiajaloo õppetool

Kaja Kumer-Haukanõmm

**USA välispoliitika Balti küsimuses 1945 – 1952 läbi Balti põgenike
problemaatika**

Magistritöö

Juhendaja:
Dotsent Vahur Made

Tartu 2005

Käesolev magistritöö on valminud ETFi granti nr. 4962 raames.

suhtlus USA Riigidepartemangu allorganitega¹¹. Nende materjalide läbivaatamisel nägin kuivõrd poliitiliselt aktiivne oli sõjajärgne leedulaste kogukond USAs ning kui aktiivselt osaleti oma rahvuskaslaste ning teiste baltlaste õiguste eest võitlemisel. Leedulaste poolt USA kõrgematele riigiametnikele saadetud materjali hulk ületab oma mahult mitmekordselt eestlaste ja lätlaste kirjade mahu. NARAs osutus tähelepanuväärseks Washingtonis asuva Läti saatkonna kirjavahetus USA kõrgemate riigitegelastega ning USA Riigidepartemangu osakondade omavaheline kirjavahetus Balti küsimuses. Neist materjalidest selgub Ühendriikide suhtumine Balti riikide esindustesse ning ameeriklaste hinnang Eesti, Läti ja Leedu diplomaatilistesse esindustesse nii USAs kui ka Euroopa riikides.

Suur, mahukas kogu materjale on talletatud NARA arhiivis 1948. aastal vastu võetud DP seaduse kohta.¹² Neid materjale uurides on võimalik täpselt teada saada seaduse loomelugu, kuidas toimus pagulaste vastuvõtt USAsse, kuhu, millistele töödele põgenikud asusid ja kuidas olukorraga kohanesid. Materjalid hõlmavad DP seadusega seotud statistilist andmestikku, mida kahjuks aja puudusel ei õnnestunud läbi uurida.

Palju huvitavat materjali lätlastest põgenike kohta asub H. Hooveri nimelises arhiivis Stanfordi ülikooli juures Kalifornias USAs. Lätlaste kogu teevad eriti väärtuslikuks alles hiljuti uurijatele avatud kahe Läti diplomaadi, põgenike probleemide lahendamisel aktiivselt kaasa aidanud Alfred Bilmanise¹³ ja Jules Feldmansi¹⁴ materjalid. Hooveris asuvatest Baltikumi puudutavatest materjalidest väärrib veel esiletõstmist Läti Keskkomitee kogu¹⁵, mis sisaldab materjali Saksmaal põgenike laagris olnud lätlastest sõjameeste kohta. Kuna aga paljud Hooveris hoiul olevad Lätit puudutavad materjalid on lätikeelsed, ei kajastu minu töös kogu tõeline väärtus. Hooveris on esindatud oma kogudega nii eestlased kui ka leedulased, kuid võrreldes lätlastega on need tagasihoidlikumad.

Välisarhiivides olevatest materjalidest on antud töös kasutatud veel Rootsi Riigiarhiivis Balti Arhiivis (Sveriges Riksarkivet Baltiska Arkivet – BARA) olevaid

¹¹ Eesti, Läti, Leedu 1910 – 1949 RG 59 860; Eesti, Läti, Leedu 1950-1963 RG 59 760; Eesti M- 1170 Roll 21-23, Leedu M- 1178 Roll 19-22, Läti M- 1177 Roll 16-19; The Central Decimal File Office of Eastern European Affairs RG 59 150.

¹² Records of Displaced Persons Commission RG 278 Box 1- 163.

¹³ Alfred (*läti keeles Alfreds*) Bilmanis Hoover Box 1-8.

¹⁴ Jules (*läti keeles Juljis*) Feldmans Hoover Box 1-8.

¹⁵ Latviesu Central Komiteja (LCK) Hoover Box 1 – 147.

materjale.¹⁶ Magistritöös kasutan neid BARA materjale, mida kogusin oma lõputöö kirjutamiseks. Lõputöö tarvis uurisin peamiselt Eesti eksiildiplomaatide kirjavahetust. Balti Arhiivi talletatud materjalidest ootab pagulasteema käsitlemiseks terve hulk seni veel läbi uurimata materjali.

Töö koostamisel on kasutatud lisaks välisarhiividele ka Eesti Riigiarhiivis (ERA) leiduvaid *Eesti Peakonsulaat New Yorgis* materjale.¹⁷ Peakonsulaadi materjalidest saab ülevaate Eesti Peakonsulaadi tööst, eestlaste suhetest lätlaste ja leedulastega, meie rahvuskaaslaste panusest pagulasprobleemi lahendamisel. Lisaks New Yorgi peakonsulaadi materjalidele on ERAs hoiul olevatest kogudest magistritöö koostamisel kasutatud *Karl Robert Pusta* dokumentatsiooni.¹⁸ Töö koostamisel uurisin Pusta kirjavahetust välismaal viibivate Eesti eksiildiplomaatide ja poliitikute, teiste Balti riikide eksiildiplomaatidega, rahvusvahelisel areenil olulist rolli omanud poliitikute, välis-eesti – ja rahvusvaheliste organisatsioonidega. Pusta tegeles nii Rootsis olevate põgenike probleemide lahendamisega, eestlaste ümberasumise organiseerimisega, maailma teavitamisega Eesti ja eestlaste hetkeolukorrast. Baasandmestiku loomiseks võib antud materjalidest vajalikku teavet leida, kuigi Pusta pakutud andmetesse tuleb suhtuda kriitiliselt.

Kuna töö teemaks on USA välispoliitika Balti riikide suhtes 1945 – 1952 läbi Balti põgenike problemaatika, tuginesin töö koostamisel eelkõige teemat puudutavatele Ühendriikide arhiivimaterjalidele. Et Saksamaale sattunud Balti pagulaste edasine käekäik polnud piisavalt selge, pidasin vajalikuks teema juurde asumisel kõigepealt välja selgitada, kuidas, milliste organisatsioonide poolt oli korraldatud baltlaste elu Saksamaa põgenike ja DP laagrites, ja millised tegurid seda mõjutasid. Selle väljaselgitamiseks arvasin õige olevat otsida vastust lääne arhiividest. Antud teema uurimisel näen järgmise sammuna Venemaa ning Eesti arhiivides Balti põgenike problemaatikaga seotud NSV Liidu aegsete materjalide kasutuselevõtmist.

Kirjanduse ülevaate andmisel vaatlen enim tsiteeritud ning millegi poolest teistest eristuvaid autoreid.¹⁹ Töös leiab kasutamist Kim Salomoni kirjutatud

¹⁶ August Koerni arhiiv. BARA Kartong 4, 5, 10,30; Heinrich Laretei arhiiv. BARA Kartong 2, 10; August Rei arhiiv. BARA Kartong 2A, 8A, 9A; August Warma arhiiv. BARA Kartong 31.

¹⁷ Eesti Peakonsulaat New Yorgis (ERA) fond 1608, nimistu 2, säilikud 88, 136, 137, 239, 244, 487,488, 496.

¹⁸ Karl Robert Pusta ERA fond 1622, nimistu 2, säilikud 35, 36, 41, 42, 44, 56, 61, 62, 65, 78, 95.

¹⁹ Vt. täiendavalt **Kumer, Kaja**. Eesti põgenike problemaatika Külma sõja alguses: 1944-1953. Lõputöö. Tartu, 2000. 5-8.

monograafia²⁰, milles antakse põhjalik ülevaade rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide ajaloost ja tegutsemisest, analüüsitakse nende tööd ja võrreldakse organisatsioone omavahel. Lisaks vaatleb ja võrdleb Salomon pagulastele pakutud ümberasumise võimalusi. Sageli on välisautorite puhul (sh. Salomoni) antud teemal ilmunud monograafiade puuduseks kolme Balti riigi põgenike käsitlemine ühtse grupina. Selles valdkonnas on eranditeks Malcolm J. Proudfoot²¹ ja Louise W. Holborn²² monograafiad, kuna neis tuuakse eraldi välja statistilised andmed eestlaste, lätlaste ja leedulaste kohta. Viimati mainitud monograafiade puhul on positiivseks ka see, et arvandmestik tugineb arhiivmaterjalidel. Eelpool mainitud kaks autorit leivad hilisemates antud teema käsitlustes sageli tsiteerimist. Samas on aga nende käsitluse nõrgemaks küljeks olnusse kriitilise suhtumise puudumine. Lugejale maalitakse rahvusvahelistest pagulasorganisatsioonidest idealistlik pilt. Raamatutes puudub kriitika organisatsioonide tegemistesse.

Tommie Sjöbergi raamat *The Power and the Persecuted. The Refugees Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938-1947*²³ analüüsib IGCR tegevust ning olemust, otsib vastust küsimustele milline riik võis mõjutada organisatsiooni tööd kõige enam, millised poliitilised sündmused, riikide ambitsioonid võisid peituda teatud sammude taga. Sjöberg annab ka lühikese ülevaate USA-s 1948. aastal vastu võetud DP seaduse taustast.

USA immigratsiooni ajalugu käsitlev kirjandus enamasti ei kajasta ei sõja ajal vastu võetud USAsse sisserännet reguleerinud seadusi või seaduse muudatusi ega ka 1948. aasta DP seadust.²⁴ Mõneti on see üllatav, kuna antud seadusega võeti USAsse ikkagi vastu üle 300 000 põgeniku, mis kokkuvõttes ei olegi nii väike arv.

Kui nüüd vaadelda baltlaste põgenemist ning pagulust puudutavat kirjandust, siis Eesti taasiseseisvumise ajal avaldas Indrek Jürjo raamatu *Pagulus ja Nõukogude*

²⁰ **Salomon, Kim.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugees Regime in the Early Postwar Era. Lund University Press. Lund, 1991.

²¹ **Proudfoot, Malcolm, J.** European Refugees: 1939-1952. London, 1957.

²² **Holborn, Louise, W.** The International Refugees Organization. It's History and Work 1946 - 1952. Oxford, 1956.

²³ **Sjöberg, Tommie.** The Power and the Persecuted. The Refugees Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938-1947. Lund University Press. Lund, 1991.

²⁴ **Keely, Charles B.** The United States of America. Retaining a Fair Immigration Policy. // The Politics of Migration Policies. Settlement and Integration. The First WW into the 1990's. Kubat, D. (ed.), New York 1993.; **Miyagawa, Shigeo.** American Immigration and Refugee Law: A Legal Reflection of the Ambivalence toward "Aliens". // Diversified Migration Patterns of North America: Their Challenges and Opportunities. The Japan Centre for Area Studies. JCAS Symposium Series 4, Kitagawa Otsuru Chieko (ed.) Japan 1997.; **Lynch, James, P., Simon, Rita J.** Immigration the World Over States, Policies, and Practices. Oxford, 2003.

Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal.²⁵ Uurimus toetub Nõukogude luure poolt kogutud materjalidele, milles kajastub KGB võitlus pagulastegevuse vastu nõukogude okupatsiooni perioodil. Ühes peatükis puudutab autor ka põgenike repatrieerimist. Kui muu pagulasi puudutav arvandmestik pärineb Jürjol välis-eesti autorite teostest, siis repatrieerimise arvandmestik tugineb KGB andmetele ning erineb märkimisväärselt lääne autorite poolt esitatud baltlaste repatrieerimise andmetest.

Eesti keeles ilmunud töödest pagulasteema uurimisel väärib esiletõmmist USAs ilmunud Ferdinand Kooli raamat *DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944-1952*²⁶. Raamatu Lähetises märgib Evald Rink, et “F. Kool on sellesse raamatusse jäädvustanud hulgaliselt fakte ja üksikasju, statistikat ning ülevaateid, mis pole enam saadaval kuskil mujal. See on kogu väärtuslikku ajaloolist materjali,…”²⁷. Minu arvamus ühineb Evald Ringi arvamusega, sest raamat on väga informatiivne, sisaldab huvitavat, intrigeerivat materjali, toob esile pagulastel olnud probleemid, annab põgusa ülevaate ka lätlastest ja leedulastest ning käsitluse puhul ei ole märgata mingit meelsust, raamat on kirjutatud neutraalselt. Kooli monograafia sisaldab ülevaadet laagrielust ning seal viljeletust kultuurielust. Ainsaks käsitluse probleemiks pean kohati esinevat viidete puudumist algallikatele, sest kui eri autorite või arhiivide andmetes esineb lahknevusi, on ebaselge, millistel andmetel Kooli seisukoht või arvamus tugineb või kes taolise dokumendi välja andis.

Eraldi väljatoomist väärib 2004. aastal rootsi keeles ning 2005. aastal eesti keeles ilmunud Carl Göran Andræ raamat *Rootsi ja Suur põgenemine Eestist 1943-1944*²⁸. Autoril on olnud võimalik raamatu koostamisel kasutada seni suletud või kasutamata arhiivimaterjali nii Rootsis, Saksamaal, USAs kui Eestis. Raamatus keskendutakse põgenemisele, antakse ülevaade erinevate riikide sh. USA poolt organiseeritud eestlaste päästeaktsioonidest. Töö miinuseks loen autori isiklikku suhet põgenemisse, mis on tuntav raamatu lugemisel. Andræ raamatut lugedes jääb ebaselgeks ka kas USA eraldas ainult Eesti päästeaktsioonide tarvis 10 000 \$ või oli see summa mõeldud kõigi kolme Balti riigis läbiviidavate operatsioonide jaoks.

²⁵ **Jürjo, Indrek.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996.

²⁶ **Kool, Ferdinand.** DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944-1952. Lakewood, New Jersey, 1999.

²⁷ Ibid. XI.

²⁸ **Andrä, Carl Göran.** Rootsi ja Suur põgenemine Eestist 1943-1944. Tallinn, Olion, 2005.

Kui jätkata põgenemist kajastavate autorite mainimisega, tuleks kindlasti ära märkida Rootsisis elava lätlase Karlis Kangerise Baltlaste põgenemist puudutavad artiklid²⁹ mis kajastavad baltlaste suhtes sakslaste poolt läbiviidud deporteerimisi. Kiiduväärt on just see, et artiklid hõlmavad nii eestlasi, lätlasi kui leedulasi. Arvud tunduvad aga olevat ülepaistatud.

Leedulaste puhul tooksin esile Vincas Bartusevičiuse, kelle doktoritöö³⁰ käsitleb leedulaste saatust Saksamaa laagrites. Bartusevičiuse töö lõpus olevast saksakeelsest kokkuvõttest saadud info ning minul magistritööks läbitöötatud arhiivimaterjalidest saadud teave lähevad mõnes valdkonnas lahku ning see annab võimaluse nendes küsimustes diskuteerida. Huvitavat teavet sisaldab William Wolkovich-Valkavičiuse³¹ artikkel soomlaste, eestlaste, lätlaste ja leedulaste kogukondadest USA-s kuni II maailmasõjani. Artikli väärtust tõstavad artikli koostamiseks kogutud erinevad ametlikud statistilised andmed. Minu arvates väärinuks äramärkimist ka mitteametlikud andmed, sest need erinevad sageli ametlikest andmetest mitmekordselt.

Käesolevas magistritöös leiab Jalta konverents vaid põgusat käsitlemist. Jalta konverentsi mainitakse Balti põgenike probleeme käsitletavates dokumentides väga harva, kuna väidetavalt oleks konverentsi mainimine tol hetkel olnud poliitiliselt vale samm, otstarbetu ning võinuks põhjustada ebamugavuse tunnet lääneliitlastes.³² Tulevikus pean vajalikuks pöörata suuremat tähelepanu Jalta konverentsi uurimisele selgitamiseks välja, mis on kirjas Jalta konverentsi lõppprotokollis ja lisaprotokollides? Miks oli vaja korrata põhimõtteliselt sama teksti sama aasta mais Halle konverentsil? Jalta konverentsi uurimisel tuleb uurida teemat puudutavaid arhiividokumente ning analüüsida nii lääne kui vene autorite poolt kirjutatud.³³

²⁹ **Kangeris, Karlis.** Die Organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944 – von Amerikanern Finanzierte Aktionen. Eight Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 7-11, 1985; **Kangeris, K.** *Die baltischen Völker*; **Kangeris, K.** Die Anwerbung und Zwangsrekrutierung der Einheimischen Bevölkerung des Generalbezirks Lettland für den Arbeitseinsatz im Reich. AABS 11th Conference on Baltic Studies, University of Maryland, 9-11 June, 1988.

³⁰ **Bartusevičius, Vincas.** Litaunische Flüchtlinge in Deutschland 1944-1951. Zusammenfassung der Inaugural – Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades Geisteswissenschaften, Fachrichtung Geschichte 05H. Vilnius, 1999.

³¹ **Wolkovich-Valkavičius, William.** Immigrant Population Patterns of Finns, Estonians, Latvians, and Lithuanians in the U.S. Federal Census of 1930. // *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences.* Antanas Klimas (ed.) 1983. Volume 29, No.1 - Spring http://www.lituanus.org/1983_1/83_1_02.htm 17.11.2004.

³² Evald Ringi kiri töö autorile 26.09.2005 ja 09.10.2005. Tekst autori valduses.

³³ Näiteks: Foreign relations of the United States. Diplomatic papers. The Conferences at Malta and Yalta. 1945. Washington, 1955.; Советский Союз на международных конференциях. Том 4.

Viimastel aastatel on aktiveerunud II maailmasõjast tingitud põgenike problemaatika uurimine. Erinevates riikides sh. ka Balti riikides, on hetkel käimas uurimusprojektid³⁴ ja see tähendab, et varsti on loota siia valdkonda uut materjali.

Москва, 1979.; Tolstoy, N. Victims of Yalta. London, 1977.; Elliott M.R. Pawns of Jalta. Soviet Refugees and America's Role Their Repatriation. Urbana, 1982.; Dyczok, M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Oxford, 2000.

³⁴ Näiteks: koostöös Stockholmi Ülikooli ja Eesti Kõrgkoolidevahelise Demouuringute Keskusega uuritakse 1953. aastal Rootsis eestlaste hulgas eesti sotsioloogi Heino Tarm-Tombach ankeetuurimuse käigus kogutud materjali.; Uppsala Ülikooli juures on teoksil projekt Eesti põgenikest Rootsi ajakirjanduses 1944. aasta sügisel.; Salzburgi Ülikooli juures on teostatav projekt Mis on saanud Teise maailmasõja käigus Austriasse jäänud lappõgenikest.; Kaunase Ülikooli juures tegutseva Leedu Diasporaa keskuses läbiviidav projekt Leedu kirjanduse arengust Saksamaa laagrites; jne.

I Peatükk

Alustuseks pean vajalikuks selgitada mõningate teemaga seotud, sageli ebaselgeks jäävate mõistete tähendust ja selgitada, mida antud terminid tähendavad ning millised probleemid nende definitsioonidega seonduvad.

1.1. Mõisted

Põhimõistete *põgenik* (inglise keeles - *refugee*, saksa keeles *der Flüchtling*) ja *DP ehk emigreeruma sunnitu* (nii inglise keeles kui ka saksa keeles kasutatakse *Displaced Person ehk DP*) sisu on teoreetiliselt väga lihtne. Määravaks saab see, kas isik lahkus kodumaalt omal algatusel või oli sunnitud lahkuma. Kuid probleemid algavad definitsioonide tõlgendamisest.

II maailmasõja aegse pagulasteemaga seotud põhiterminite tekkelugu on keeruline. Sõjast tingitud põgenike tekkimise alguses andis iga riik ja rahvusvaheline põgenikeorganisatsioon põgeniku ning DP mõistele erineva selgituse.³⁵ Segast olukorda mainitud definitsioonide osas peegeldab näiteks 1947. aasta alguses koostatud *Memorandum on the Problem of the European Refugees*, milles öeldakse, et need, kes viibivad veel emigreeruma sunnitute laagrites, pole tegelikult enam emigreeruma sunnitud, vaid põgenikud.³⁶ Teemakohase materjali läbitöötamisel selgus, et tulenevalt mõistete põgenik ja DP segasest olukorrast, annab pea iga tema kohta kirjutanu vastavatele terminitele isesuguse selgituse. Kokkuvõtlikult öeldes on *põgenik* ”rassiliste, usuliste või poliitiliste vaadete tagakiusamise ohver, kes lahkus oma kodumaalt või siis asukohamaalt ning kes Teise maailmasõja vallapäsemise tulemusena ei saa või ei taha tagasi pöörduda oma kodumaale, oma riigi valitsuse kaitse alla.”³⁷ *DP ehk emigreeruma sunnitu* on aga inimene, kes on deporteeritud või on olnud sunnitud lahkuma oma kodumaalt või asukohamaalt rassilistel, usulistel või

³⁵ Tommie Sjöberg mainib, et *The United Nations Relief and Rehabilitation Administration (edaspidi UNRRA)* hakkas funktsioneerimise algusaastail vahet tegema põgeniku (vabatahtlikult kodumaalt lahkunu) ja emigreeruma sunnitu (sunniviisiliselt ära viidu) vahel. Peagi selgus, et taoline vahetegemine on mõttetu, kuna osa isikuid, kes olid kodumaalt lahkunud vabatahtlikult, tegi seda tegelikult deportatsiooni ohus. Sjöberg, *The Power and the Persecuted*, 154.

³⁶ Memorandum on the Problem of the European Refugees. 19.2.1947 ERA 1622-2-42 L.98.

³⁷ Penrose, *Negotiating on Refugees and Displaced Persons*, 146.

poliitilistel põhjustel ning kes soovib, kuid ei saa või ei taha pöörduda tagasi kodumaale või asukohamaale, temale vastuvõtmatu olukorra/riigikorra tõttu.

Paberil oli asi tehtud väga keeruliseks, kuid sõjajärgsetel aastatel osutus laagri igapäevaelus pagulaste klassifitseerimine lihtsamaks: kõiki Saksamaal ja Saksamaa poolt okupeeritud aladel asujaid, kes pidanuks olema paberite järgi justkui põgenikud, nimetati DPks ning Rootsis viibinuid põgenikeks.

Baltlaste puhul saab öelda, et Saksamaale või Rootsi mineku motiivid olid enamusel lahkujaist suhteliselt sarnased ning raske on tõmmata piiri, kellele oli see sunnitud lahkumine ja kellele põgenemine. Seega J. Martini definitsioon, mille kohaselt emigreeruma sunnitu on “üldiselt ebaharilikult kaitsetu ja kahtlane grupp põgenikke”, (*The Displaced Persons in general were an unusually insecure and suspicious group of refugees.*³⁸) sobiks antud kontekstis kõige paremini.

Põgenike probleemi üleskerkimisel lähtusid ameeriklased USA sõjaväevõimude kehtestatud definitsioonidest, sest alates 1947. aasta juulist, kui USA Senat võttis vastu seaduse *Erakorraline DP vastuvõtu Seadus*, põhines nende edasine pagulaste klassifitseerimine seaduses antud definitsioonil. Seaduse kohaselt *emigreeruma sunnitu* on “isik,

- (1) kes on II maailmasõja käigus oma asukohamaalt vägivaldselt lahkuma sunnitud;
- (2) kes on registreeritud emigreeruma sunnituna IGCRi, UNRRA või International Refugees Organization - IRO poolt;
- (3) kes on sündinud Poolas, Soomes, Eestis, Lätis, Leedus, Saksamaal, Austrias või Itaalias ja kes Teise maailmasõja ajal võitles USA vaenlase vastu:
 1. kellel pole võimalik tagasi pöörduda kodumaale, mille kodakondsust ta omab;
 2. kes ei soovi tagasi pöörduda kodumaale või ei taha jääda maale, mille kodakondsus tal on, rassiliste, usuliste või poliitiliste vaadete tagakiusamise tõttu.”³⁹

³⁸ *Martin täpsustab, et enamus pagulastest on sõja ajal kaotanud lähedased sugulased, nad pidid oma kodudest lahkuma vastu tahtmist, kannatasid võõrsil puuduse ja alanduse käes ning peale sõja lõppu olid sunnitud mõned aastad tegevusetult ootama, enne kui nende tulevik sai lõplikult otsustatud teiste riikide poolt. Martin, J.I. Refugees Settlers. // A Study of DP in Australia. Canberra, 1965. 5.*

³⁹ A Bill... 2.juuli 1947 ERA 1608 -2-487 L.95.

Ameeriklased tõid täpselt välja punktid, mis pidid olema täidetud emigreeruma sunnitu staatuse saamiseks: määratletud olid riigid, kus isik pidi sündinud olema ning millisel poolel oli tohtinud sõjas võidelda.

Definitsioonid ühtlustati alles 1951. aastal Pagulasseisundi Konventsiooni vastuvõtmisega.⁴⁰ Mõistete ühtlustamise protsessiga ei läinud kaasa vaid üks riik – USA, kes ühtlustas definitsiooni alles 1980. aastal vastuvõetud Põgenike seadusega.⁴¹

Käesolevas töös kasutan mõisteid põgenik, DP, emigreeruma sunnitu ja pagulane samaväärsetena, sünonüümidena, kuna ma ei näe nendel mõistetel antud töö kontekstis mingit sisulist vahet.

Põgenike teema käsitlemise puhul on probleemiks ingliskeelsetele mõistetele eestikeelsete vastete leidmine. Samas tuleb tõdeda, et uute, eestikeelsete mõistete käibe toomine on/oleks hetkel veel keeruline, kuna ingliskeelsed mõisted nagu DP, skriinimine on meil kasutusel olnud 60 aastat nii põgenike endi seas kui ka nende memuaarides ja teemat kajastavas kirjutistes. Arvan, et mõistete tõlgete sissetoomise ajaline distants toimunuga peab olema pikem. Samas kerkivad kohe küsimused: Kas peakski üldse mõisteid hakkama tõlkima ja uusi definitsioone käibele tooma, kui üldiselt kasutatava mõiste tähendus on üheselt mõistetav ning ametlikult aktsepteeritav? Kas teaduskirjanduses peaksid käibel olema tavalugejale võõrapärased terminid? Leian, et antud kontekstis igapäevases kirjanduses ja teaduskirjanduses kasutatavad mõisted peaksid langema kokku.

Vaatamata eespool väljatoodud probleemidele leian, et parimaks vasteks DPle oleks eestikeelne sõnapaar „emigreeruma sunnitu“.

Tõlkimist ja selgitamist nõudva mõiste *skriinimine* (*inglise keeles screening*), sobivaim eestikeelne vaste oleks sõelumine. Kuni 1946. aasta teise pooleni kasutati sõna skriinimine asemel väljendit *eligibility* ehk sobivuse testimine. Skriinimine oli protsess, mille käigus kontrolliti laagris viibijate sobivust ning juriidilist õigust saada laagrit valitsenud riigilt või põgenikeorganisatsioonilt nii materiaalselt kui poliitilist abi. Sobimatud isikud sõeluti välja ehk skriiniti. Pealiskaudsel lugemisel osutub antud mõiste puhul raskeks veel see, et enamasti skriiniti kõiki laagris olevaid isikuid, kuid vaid osa pagulastest osutus laagrisse mittedobivaks ehk välja skriinituteks. St kõik olid skriinitud, kuid vähesed olid laagrist välja skriinitud.

⁴⁰ Kuna iga riigi ja rahvusvahelise organisatsiooni poolt algselt kasutatud mõisteid pole kerge leida ja antud töö eesmärk pole uurida ega analüüsida definitsioonide vahelisi erinevusi, ei käsitleta antud teemat põhjalikumalt.

⁴¹ Miyagawa, *American Immigration and Refugee Law*, 265.

Skriinimise käigus saadeti laagrist välja sõjakurjategijad (sh. ka Saksa sõjaväes teeninud baltlased. Vaata Lisa 1), kvisingid, terviseprobleemidega isikud, algusaegadel mõnedes laagrites ka Balti riikide kodakondsed, kes anti kui N Liidu kodanikud üle N Liidu võimuesindajatele repatrieerimiseks.

Laagrielanike skriinimistega alustati pärast Jalta konverentsi ning need kestsid põgenikelaagrite likvideerimiseni 1950date alguses. Ferdinand Kooli järgi 1945. aastast kuni 1946. aastani skriinimisi eriti ei toimunud. 1946. aasta algusest sama aasta kevadeni olid sõelumised kaootilised, ajutise iseloomuga ja kohaliku algatusega operatsioonid. Suured skriinimised algasid 1946. aasta juunis. Kokku kestsid need 10 kuud st. lõppesid 1947. aasta aprillis. Skriinimised toimusid USA tsoonis laagrites eri aegadel. Igale operatsioonile järgnes ka järelskriinimine. Vahe skriinimise ja järelkontrolli vahel oli kindlaksmääramata.⁴² Valitsenud segases olukorras ei soovinud osa Balti piirkonnast pärit pagulastest, sealhulgas, Bartusevičiuse andmete kohaselt, enam kui pooled leedulastest, laagrisse elama asuda.⁴³

Sõelumisi viisid läbi nii sõjaväevõimud kui ka pagulasorganisatsioonid (UNRRA, IRO), kuid esines ka sõjaväevõimude ning põgenikeorganisatsioonide ühiseid operatsioone. Skriinimised toimusid lainetena, mille saabumise aega ja haaret ei osanud keegi ette ennustada. Need olid kaootilised protsessid, millel puudus kindel kord, regulaarsus. Operatsioonide täpsemal uurimisel selgub, et skriinimiste toimumine ja toimumise sagedus oli seotud poliitiliste sündmustega, sealhulgas külma sõja arenguga. Skriinimised erinesid nii tsooniti, sõltudes antud tsoonis okupatsiooni läbi viiva riigist kui ka organisatsioonist, mille jurisdiktsiooni alla antud laager tol hetkel kuulus. Prantsuse tsoonis oli skriinimine kõige kergem, Briti tsoonis pääsesid baltlased sõelumistest suhteliselt lihtsalt, seevastu USA tsoonis osutus olukord eestlaste, lätlaste ja leedulaste jaoks karmimaks.⁴⁴

⁴² Kool, *DP Kroonika*, 592-594.

⁴³ Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 5.

⁴⁴ *Küsimustik, mis emigreeruma sunnitutele esitati, oli tsoonide kaupa erinev. Näiteks kõige lihtsam küsitlus oli prantslaste poolt hallatavas tsoonis, kus tuli vastata umbes kaheksale küsimusele, ameeriklaste tsoonis aga 22 küsimusele. Mõni päev pärast küsitluslehtede kokkukogumist kutsuti emigreeruma sunnitud/põgenikud skriinimist läbiviinud komisjoni ette vestlusele. Mineviku kõrval kontrolliti hoolega ka väljavalitute tervislikku seisukorda. Kontrolli käigus vaadati meeste kaenlaaluseid, puusasid, tuharate vahele ning tallaaluseid, mis alguses tekitas segadust ja hämmingut, kuid hiljem selgus, et sakslased põletasid kõigile SS meestele veregrupi märgi ühele eelpool mainitud paigale ning skriinimise ajal osutus märgi olemasolu kindlaimaks tunnistuseks mehe viibimise kohta SS ridades. Screening 1946. BARA Laretei arhiiv. Kartong 2, Intervjuu Peep Peetsuga 24.07.1999. Pärnus. Tekst autori valduses. Vt. Skriinimised USA tsoonis Eggenfeldeni laagris. Kool, *DP Kroonika*, 225 – 226.*

Kirjandust lugedes võib tekkida arvamus, et skriinimiste läbiviimine toimus reeglite või kokkulepetega paikapandud seaduste järgi, ent arhiivimaterjalide läbitöötamisel selgub, et asi polnud nii. Näiteks kui 10. mail 1946. aastal otsustati USA tsoonis kõik skriinimised lõpetada, siis tegelikult mõned päevad hiljem teatati Ameerika sõdurilehes *The Stars and Stripes*, et peagi algavad laagrite puhastamised salaja laagritesse ilmunud petistest ja kurjategijatest. Uue sõelumise läbiviijad olid sõjaväevõimud koos UNRRA ohvitseridega. Skriinimine pidi laienema ka Saksa majandusellu üleviidud välismaalastele.⁴⁵ Baltlaste järelepärimistele uute, läbiviidavate sõelumiste juriidilise õigsuse kohta vastas UNRRA peadirektor, et seekord tegelesid skriinimisega vaid sõjaväevõimud ning UNRRA ei puutu asjasse.⁴⁶

Pikemat lahtiseletamist vajab ka mõiste *repatrieerimine*. Vahetult pärast Teist maailmasõda nähti emigreeruma sunnitute probleemi lahendamise ainsa võimalusena põgenike repatrieerimist ehk kodumaale tagasisaatmist. Teise maailmasõja lõpus loodeti, et nii nagu Esimese maailmasõja järel, soovib enamus pagulastest koju tagasi ja põgenike probleem saabki lahendatud. Pärast Teist maailmasõda osutus olukord aga teistsuguseks, sest II maailmasõjajärgne poliitiline olukord oli paljudele laagris viibijaile muutunud kodumaal ebasobivaks. Kuna kõik pagulased ei soovinud vabatahtlikult koju tagasi minema, hakati neid sundima tagasi pöörduma ning otsima repatrieerimiseks põhjusi. Määravaks ajendiks repatrieerimisel sai põgenike kodakondsus, mis osutus baltlaste puhul keeruliseks probleemiks.

Kojusaatmissoht varitses Ida- Euroopast, sh. Balti riikidest pärit põgenikke välisriiki saabumisest kuni uue staatuse lõpliku fikseerimiseni uuel asukohamaal 1950. aastate teisel poolel. Nii nagu skriinimiste puhul, viisid repatrieerimist läbi igas tsoonis erinevad meeskonnad.⁴⁷

Esmalt pandi DP ning põgenike repatrieerimine paika Jalta konverentsil. Vastavalt N Liidu arusaamadele, isikud, kes elasid N Liidu piirides seisuga 22.06.1941, olid N Liidu kodanikud ja vastavalt Jalta kokkuleppele kuulusid

⁴⁵ *Esimene suurem sõjaväeline skriinimine toimus USA tsoonis 1946. aasta kevadel ja see oli UNRRA üritusest märksa ulatuslikum – kuid kuna küsimustiku vastused osutusid segasteks, kukkus laagrielanike sõelumine põhimõtteliselt läbi. Kool, DP Kroonika, 594 – 601.*

⁴⁶ *LaGuardia Jurgelale 30.9.1946 ERA 1622-2-36 L.61.*

⁴⁷ *USA tsoonis kuulus repatrieerimismeeskonda kaks sõjaväelast ja üks UNRRA esindaja (sealjuures püsis UNRRAs komme anda repatrieerimine ja ümberasustamine, tegevused, mis olid vastassuunalised, sama ametniku kompetentsi), Briti tsoonis kuulus repatrieerimise meeskonda üks sõjaväevalitsuse ja kaks UNRRA esindajat, Prantsuse tsoonis teostas repatrieerimist ainult UNRRA. Kool, DP Kroonika, 597; 611 – 613.*

sundrepatrieerimisele.⁴⁸ Põhimõtteliselt sama lepet korrati 22. mail 1945. aastal Halles⁴⁹. Tegelikult sai repatrieerimine alguse just pärast Halle kokkulepet.

Samas 1945. aasta aprillis korrigeeriti aasta varem 30. oktoobril liitlaste peakorteris vastu võetud Memorandum nr. 39., milles märgiti, et Eesti, Läti ja Leedu kodanikke ei tohi vägivaldselt “koju” st. N Liitu saata, kuna ei USA ega ka Suurbritannia ei ole tunnustanud Balti riikide annekteerimist N Liidu poolt.⁵⁰ Ferdinand Kooli andmete kohaselt avaldas 12. mail, 1945. aastal SHAEF dokumendi nr. S-87880 baltlaste sundrepatrieerimise keelu kohta. Väidetavalt oli SHAEFi avaldus tuginenud USA ja Suurbritannia ametlikel seisukohtadel Balti riikide küsimuses.⁵¹ Seda enam on arusaamatu, kuidas 10 päeva jooksul need samad riigid muutsid oma seisukohta ning Halles olid nõus baltlaste repatrieerimisega.

Kuni 1946. aasta esimese pooleni pöördus koju arvuliselt suurim hulk põgenikke⁵². Enamus neist repatrieerus vabatahtlikult, sunniviisiliselt repatrieeriti ehk saadeti UNRRA poolt vägivaldselt koju vaid väike osa pagulastest.

Kui 1946. aasta aprillis sai UNRRA peadirektoriks endine New Yorgi linnapea Fiorello LaGuardia ning võeti vastu uus emigreeruma sunnituid puudutav resolutsioon⁵³, hakkasid laagrielanike elus toimuma suured muudatused. Uus

⁴⁸ Kuna töö koostamisel ei ole isiklikult Jalta konverentsi vastuvõetud dokumentidega tutvunud, ei oska ma täpselt öelda, mida ja kuidas Jalta konverentsil Balti riikidest pärit pagulaste osas ikkagi otsustati. Töö koostamisel olen kasutanud erinevate isikute seisukohti, tõlgendusi, mille põhjal ei saa täpselt öelda, mis ja kuidas ikkagi alusdokumendis seisab. Pärast erinevate materjalide läbitöötamist saan vaid väita, et Jalta konverentsil paberile pandu võimaldab erinevaid tõlgendusi, just nii nagu olukord nõuab või vastav riik soovib. Vt. näiteks Kontrolle der Verschleppten. Umtriebe baltischer Faschisten – Visumsämter im US.- Gebiet. Washington 3.01.1946 Die Neue Zeitung ERA 1622-2-56 L.43; Neue Zürcher Zeitung No.339, 27.2.1946. Ein Geheimabkommen von Jalta. Hoover Felmans Box 4; Kool, DP Kroonika, 43, 120, 469;

⁴⁹ Antud lepingu kohaselt nõustusid liitlasriigid tunnustama endiseid Balti riikide kodanikke N Liidu kodanikena. Saksamaa ameeriklaste ja inglaste kontrolli all olevatest tsoonidest lubati repatrieerida N Liidu kodanikud, vähemalt 1,5 miljonit inimest. N Liidu kodanikud olid jaotatud lepingus “läänlased” st. baltlased ja ukrainlased ning “idalased” st. venelased. Земсков. В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 годы. История СССР. 1990. Нр.4. 32-33. Lepet on nimetatud ka Leipzig- Halle protokolliks. Vt. Kool, DP Kroonika, 50.

⁵⁰ Jarne, Aivar. Diplomitöö. Balti küsimus rahvusvahelistes suhetes 1940-1947. Tartu, 1991. 67.; Kool, DP Kroonika, 487- 488.

⁵¹ 5. mail 1945 USA välisministri asetäitja W. Phillipsi vastuses seisab: Ühendriikide valitsus on põhimõtteliselt igasuguse sundrepatrieerimise ja vägivaldse väljaandmise vastu Ibid. 49-50.

⁵² Rohkem kui 5 miljonit inimest repatrieeriti Lääne- Saksamaalt ajavahemikus mai - september 1945. Kohe sõja lõpus pöördus kodumaale tagasi suurem osa Lääne-Euroopa riikidest emigreeruma sunnituud. Umbes 1 miljon (enamasti idaeurooplased) ei soovinud koju tagasi pöörduda. Salomon, Refugees in the Cold War, 50 Pikema diskussioonita kuulused repatrieerimisele kõik orvud. Pusta Grünthalile 10.10.1946 ERA 1622-2-62 L.25.

⁵³ Repatrieerimise eeskirjades öeldakse: 1.Tuleb alustada laiaulatuslikku propagandat emigreeruma sunnitute (sh. põgenike) repatrieerimiseks. Selleks tuleb nende kodumaalt muretseda selgituskirjandust, samuti tuleb huaa kodumaa sideohvitseridele laagritesse vaba juurdepääs, et neil oleks rahvaga võimalik otseühendusse astuda; 2.Kuna ollakse teadlikud, et põgenikud ei taha koju minna seal

peadirektor nägi pagulaste olukorra ainsa lahendusena nendest kiiret vabanemist repatrieerimise teel. Peagi algasid laagritesse jäänud põgenike, peamiselt idaeurooplaste, sh baltlaste sundrepatrieerimised.

Sundrepatrieerimist polnud raske teostada, kuna vaadeldaval ajal oli UNRRA ametnike seas levinud arvamuseks Baltikumist saabunud põgenikest (väljaarvatud baltisakslastest) kui sõjakurjategijaist⁵⁴, reeturitest, kollaboratsioonistidest⁵⁵, kes tuleb laagritest välja heita ja kodumaale tagasi saata. Peamiseks taolise seisukoha kujundajaks arvan olevat N Liidu propaganda.

Siitpeale võimaldati N Liidu repatrieerimiskomisjonil vaba sissepääs laagritesse ning kodumaale tagasi pöördumise propageerimine. Kõigis põgenikelaagrites muudeti kättesaadavaks kodumaise päritoluga päeva-, nädalalehed, ajakirjad, DPlle mõeldud lendlehed, loodi lugemisnurgad, valjuhäälditest lasti raadiosaateid⁵⁶ ning alustati filmide näitamisega⁵⁷. Laagritesse riputati üles reklaame, millel kujutati sööki (tuleb arvestada, et põgenike toidunorme oli alandatud ja laagrielanikel oli nälg), kauneid vaateid kodumaast jne. Lisaks oli Saksamaa põgenike- ja vangilaagrites viibivate nõukogude inimeste jaoks 1946. aasta esimeseks märtsiks vene keeles välja antud juba 19 eri nimetusega brošüüri, mille üldtiraažiks oli kokku 1,1 miljonit eksemplari. Brošüürid ilmusid nii ukraina, valgevene, leedu,

valitseva halva olukorra tõttu, tuleb põgenike seas rangelt ära keelata igasugune propaganda repatrieerimise vastu. Keelust üleastujad tuleb laagrist eemaldada ja karistada emigreeruma sunnitu staatuse äravõtmisega; 3. Emigreeruma sunnitute (põgenike) laagrites tuleb luua olukord, mis sunnib repatrieeruma; A. Laagri elanikke tuleb korduvalt skriinida; B. Laagreid tuleb pidevalt ümber paigutada, et inimesed ei saaks kusagil juurduda; C. Haridus ja kultuurielu tuleb lõpetada. Kõik ajalehed, mis pole kodumaise päritoluga, tuleb ära keelata; D. Varustuse andmisel tuleb olla äärmiselt tagasihoidlik. Süüa anda ainult nii palju, kui hinge seeshoidmiseks vajalik; E. Kodumaale siirdujaid tuleb kõigiti soodustada toidu ja lisavarustuse andmisega. Väliseestlase kalender 1965. 114-115.

⁵⁴ Kaiv Byrnes'ile Nr. 693 25.10.1945 BARA Koerni arhiiv. Kartong 5.

⁵⁵ "Läbiviidud küsitluste põhjal saab öelda, et üsna suur protsent baltlastest tegid natsidega koostööd. Umbes 40% neist teenisid aktiivselt Saksa Wehrmachtis ning paljud naised, tulid Saksamaale sakslastega koostööd tegema". *Andmed on võetud USA ohvitseride seletustest.* Exhibit A Statement by a high official of the US headquarters in Frankfurt. Dateerimata ERA 1622-2-56 L.45.

⁵⁶ *Alates 1945. aasta septembrist hakkas Tallinna ringhääling edastama igal õhtul saadet Kodumaa kutsu. Saade oli mõeldud "Saksa propaganda ning salakavalate septsuste mõjul" Saksamaale, eriti aga Rootsi põgenenud eestlaste tagasikutsumiseks "oma, nõukogude kodumaa, taasülesehitamiseks". Kodumaa kutsu... Keda uskuda, keda mitte? // Oma Maa nr.1, mai 1946, 21. Saksamaal kuuldi neid saateid vaid juhuslikult, kuna põgenikel leidis vähe raadioid, millega Tallinnat kuulata. Lisaks asus Müncheni ja Tallinna raadiolaineala skaalal väga lähestikku ning München summutas pea alati Tallinna ära.*

⁵⁷ *Näiteks Eesti Filmiarhiivis säilitatakse hilisemast perioodist järgmisi propagandafilme: "Kevadpäev kodumaal" 1948, "Mu isamaa on minu arm" 1948, "Jälle kodumaal" 1949, "Üleskutse väliseestlastele" 1949, "Tere tulemast kodumaal, Nõukogude Eestis" 1951, mis on oma sisult kui loomult sarnased laagris näidatule ning teenisid sama eesmärki, sest hiljem näidati neid filme baltlaste kojukutsumiseks N Liidu saatkondades.*

läti kui ka eesti keeles.⁵⁸ Venelastel lubati laagrites levitada propagandistliku kirjandust. Lääne võimud lausa soodustasid seda, sest 1946. aasta esimesel poolel loeti kommunistlike lehtede mittelevitamist kuriteoks.⁵⁹

Kuna eelnevalt kirjeldatu ei täitnud oodatud, loodetud tulemust, sest põgenikel puudus igasugune usk N Liidu kohta käiva propaganda suhtes, otsustas NKVD, moodustada põgenikest viieliikmelised komiteed, kes läheksid kodumaale vaatama, et see on tõepoolest “õitsvaks” muutunud. Seejärel pöördusid kodus käinud tagasi laagritesse ja räägiksid laagrikaaslastele, kui hea ja ilus olukord kõiki kodumaal ees ootab. Teadaolevatel andmetel ühtegi sellist komiteed siiski ei moodustatud ja aktsioon luhtus.

Viimase võimalusena loodeti muuta efektiivsemaks tagasipöördumise mõjutajaks kodust saabuvad kirjad. Nii otsustati repatrieerimise soodustamiseks parandada välismaal elavate põgenike kirjavahetust kodumaaga. Siinkohal aga ei arvestatud, et vaid vähesed kirjad annavad ülevaate kodumaal valitsevast poliitilisest olukorrast, sest enamasti kirjutati vaid lähedastest. Kirjad, mis kajastasid kodumaal valitsenud korda soovimatul kujul, ei jõudnud adressaadini.⁶⁰

LaGuardia valitsemise ajal mõeldi välja teisigi idaeurooplastest pagulaste suhtes rakendatavaid repatrieerimist edendavaid plaane. Üheks selliseks kavaks oli plaan „porgand“ ehk „carrot“. Operatsiooni, mis puudutas esialgu vaid poolakaid, ideeks oli repatrieerimise intensiivistamine. Nimelt arvas UNRRA juhtkond, et igale koju tagasipöördujale peaks okupatsioonijõud kaasa andma 90 päevase proviandi, et emigreeruma sunnitutel tekiks tunne nagu keegi mõtleks nende tulevikule. USA oli ettepanekuga nõus, kuid inglased arvasid, et ühelgi põgenikul pole kodumaale tagasipöördumise põhjuseks majanduslik olukord, vaid pigem poliitiline. Lõpuks aga nõustusid ka inglased toidumoonaga kaasandmisega – seda küll vaid 60. päevaks. Operatsioon ei piirdunud vaid toidu kaasandmisega. Kooli- ja kirikuõpetajad pidid laagrielanikele rääkima, kui vajalik oleks pöörduda kodumaale tagasi. Laagrites näidati poolakeelseid filme, mängis poola muusika, levitati poola ajalehti ja pilte Poolast. Propaganda oli lõpuni väljapeetud. Operatsiooni tulemusena repatrieeriti kodumaale 124 900 poolakat, neist umbes 95 000 Saksamaalt. Kokkuvõttes loetakse

⁵⁸ Земсков. *К вопросу о репатриации советских граждан*, 28.

⁵⁹ Kool, *DP Kroonika*, 476.

⁶⁰ Vt. Ibid. 499 – 505.

operatsiooni edukaks.⁶¹ Samasugust kava oli plaanis rakendada 1947. aasta alguses laagris viibivate baltlaste ja ukrainlaste suhtes, ent plaan ei teostunud. Põhjuseks arvan olevat konflikti ida-lääne vahel ning lääneriikide äratundmise, et idaeurooplased ei soovinud tõesti koju tagasi pöörduda, sest neile oli vastuvõetamatu seal valitsev poliitiline olukord. IRO valitsemise ajal ei teostatud sundrepatrieerimisi. Need, kes lahkusid kodumaale, tegid seda vabatahtlikult.

USA lähtekohad repatrieerimisel olid:

- (1) pidi olema N Liidu kodanik seisuga 1. september 1939;
- (2) teenis Saksa sõjaväes;
- (3) kuulus Punaarmeele pärast 22. juunit 1941 ning ei olnud deserteerinud;
- (4) abistas vaenlast, tegi sakslastega koostööd.⁶²

Reaalses elus ei lähtunud repatrieerimisel nii nagu skriinimistelgi seadustest. Pigem iga laagri haldaja leidis enda poliitiliste vaadetega sobiva seaduse õigustamiseks oma tegusid või tegemata jätmisi.⁶³

1.2. Baltlaste kodakondsusprobleem

Kodakondsus, kui üks tähtsamaid isiku ja riigi poliitilis - õiguslikest sidemeist, määrab poolte vastastikused õigused ja kohustused. Õigusteoreetiliselt eraldab kodanikke teistest riigis elavatest isikutest (mittekodanikest) peamiselt see, et neil on poliitilised õigused, sh. saada õiguslikku kaitset kõigi õigusrikkumiste osas nii kodu- kui ka välismaal. Seega kodakondsusel on rahvusvaheline õiguslik tähendus.

Pärast Eesti, Läti ja Leedu vabariikide annekteerimist N Liidu poolt, kehtestas NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium 7. septembril 1940. aastal seadluse *NSV Liidu kodakondsuse omandamise korra kohta Leedu, Läti ja Eesti NSV kodanike poolt*. Brošüüris *Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Konstitutsioon* seisab §18 all, et:

⁶¹ Salomon, *Refugees in the Cold War*, 114 – 119.

⁶² G. Warren (Põgenike ja DPde Komitee nõunik) Härra Simutisele (Leedu konsul USAs) 1. märts.1946 ERA 1608-2-137 L.14; Carl Levin. Russians Face Call for Change in Yalta Accord. // New York Herald Tribune 10.9.1945 ERA 1622-2-36 L.89.

⁶³ USA tsoonis toimunud tagasisaatmiste kohta vaata: Memorandum of the Lithuanian American Council, Inc. Concerning The Situation of Lithuanians DPs in American-Occupied Germany. 21.8.1945 NARA RG 59 150 Box 11.

Iga Eesti NSV kodanik on ühtlasi NSV Liidu kodanik.⁶⁴ Seadluses *NSV Liidu kodakondsuse omandamise korra kohta Leedu, Läti ja Eesti NSV kodanike poolt* öeldakse, et nende vabariikide kodanikud, kes seadluse kehtestamise momendil asusid väljaspool N Liidu piire on kohustatud hiljemalt 1. novembriks 1940. aastal registreerima end nõukogude kodanikena N Liidu täievolilistes esindustes või konsulaatides. Hiljem pikendati registreerimistähtaega ühe aasta võrra ning need, kes määratud tähtajaks end nõukogude kodanikena ei registreerinud, muutusid kodakondsuseta isikuteks.⁶⁵

1940. – 1941. aasta vahel ei viibinud Balti riikide kodanikest lääne pool asuvates riikides märkimisväärselt inimesi. Suur põgenikelaine oli alles tulekul. Kuid vastavalt eespool tsiteeritud seadlusele, olid kõik antud hetkel välismaal viibivad, end N Liidu kodanikuks mitte registreerinud Balti vabariikide kodanikud kodakondsuseta isikud. Muuhulgas 1939 - 1940. ja 1941. aastatel baltisakslaste ümberasumise käigus Saksamaale lahkunud baltlasi peeti Saksa kodakondseteks⁶⁶.

Seadlus *NSV Liidu kodakondsuse omandamise korra kohta Leedu, Läti ja Eesti NSV kodanike poolt* on huvipakkuv, kuna erinevad autorid tsiteerivad seadlust, kuid keegi ei viita algallikale. Siinkohal tekibki küsimus, kas vaadeldud seadlusel pidi üldse olema liiduvabariigi tasandil rakendusotsus? Juhul kui rakendusotsust ei pidanud olema, kuidas pidi toimuma rahva teavitamine N Liidu kodakondsusesse kuulumisest. ENSV Teatajas, ENSV Teataja Lisas ega ka üheski toleaeegses partei häälekandjas pole seadlust või märget Eesti kodanike muutumisest nõukogude kodakondseteks 1940. aasta teisel poolel ilmunud. Kuigi on alust arvata, et samamoodi käis nõukogude kodakondsuse kehtestamine ka Lätis ja Leedus, tuleb tulevikus antud küsimus üle kontrollida.

Kui 1941. aasta suvel algas Saksa okupatsioon Balti riikides, kuulutati N Liidu poolt kehtestatud seadused, seadlused ja aktid Balti piirkonnas kehtetuks.⁶⁷ Kehtinud korra kohaselt ennistati eestlaste, lätlaste, leedulaste varem kehtinud kodakondsus.

⁶⁴ Eesti NSV Konstitutsioon. RK "Poliitiline Kirjandus". Tallinn, 1940. 5. *Kehtiv N Liidu kodakondsuseadus oli vastu võetud 19.08.1938. aastal. Uustal, Abner.* Rahvusvaheline õigus. Tallinn, 1984. 155.

⁶⁵ Ibid. 156.

⁶⁶ Kiri on edastatud New Yorgi peakonsulaadile. Torma Uritamele (UNRRA koosseisuline ametnik) 25.06.1946 ERA 1608-2-137 L.37.

⁶⁷ (Sisedirektor O. Angelus. 14.10.1941) Eestis kehtiva õiguse määrus Nr.2. Art.8 Õ §1-3. Amtlicher Anzeiger 1941 Ametlik Teataja. Eesti Omavalitsuse Trükikoda, 1941. 14.

1944. aastal, kui Saksa okupatsioon asendus uuesti N Liidu okupatsiooniga, hakkasid 1940. aastal Balti riikide suhtes jõustunud N Liidu seadused, seadlused ja aktid taas kehtima.⁶⁸ Baltlaste suur põgenemine läände toimus vahetult enne nõukogude võimu taaskehtestamist ning seaduste ennistamist. Kodakondsuse probleem tekkis põgenikel laagris viibides, kui hakati neid defineerima põgenikeks või emigreeruma sunnitud, kui hakkasid toimuma skriinimised, repatrieerimised. See oli ka hetk, mil baltlased said teada, et taoline probleem üldse eksisteerib – siiani arvati end olevat kas Eesti, Läti või Leedu kodanikud. Siinkohal tekibki küsimus, kuidas pidanuksid läände sattunud pagulased teadma, et nad pole Balti riikide kodakondsed, vaid hoopiski nõukogude kodanikud. Või arvati, et baltlased peavad end automaatselt pärast nõukogude võimu taaskehtestamist Balti riikides nõukogude kodanikeks?

Probleemi üleskerkimisel asusid Balti eksiildiplomaadid, laagris moodustatud komiteed ja organisatsioonid koheselt küsimust lahendama omapoolse selgitustööga, pöördudes erinevate riikide valitsuste ning põgenikeorganisatsioonide juhtkondade poole.

Pöördumiste esitamisel ning teema lähemal uurimisel selgus aga, et 1938. aastal N Liidus kehtima hakanud kodakondsusseaduses seisab järgmine punkt: Vastavalt N Liidu seadustele ei ole ühegi isiku, välja arvatud ametialaseid ülesandeid täitvate inimeste, viibimine välismaal lubatud. Sel hetkel kui isik, kellel puudub vastav luba, ületab N Liidu piiri, kaotab ta automaatselt N Liidu kodakondsuse.⁶⁹ Kui lähtuda antud N Liidus kehtinud seadusest, pidanuksid kõik piiriületanud isikud, sh. baltlased, automaatselt kaotama N Liidu kodakondsuse ja olema kodakondsuseta isikud.

16.04.1945. aasta põgenikke ja emigreeruma sunnitud isikuid käsitletavates eeskirjades §29 puudutatakse põgenikke, kelle kodakondsus on muutunud territoriaalsete muudatuste tõttu. Sellisel juhul nähakse ette, et:

- (a) selline põgenik juhitakse ta rahvuse sideohvitseri poole,
- (c) kui ta soovib koju tagasi pöörduda, siis ta võib seda teha,

⁶⁸ (J. Vares, O. Sepre, N. Karotam 7.9.1944) ENSV Ülmenõukogu Presiidium, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu, EK(b)PK määrus Nr.1. Art. 1-2, Eesti NSV Teataja, Tallinn. 1944.

⁶⁹ Kaasik, *The Legal Status*, 22-23.

(e) kui ta ei soovi koju pöörduda, siis talitatakse §31 kohaselt.⁷⁰

§31 puudutab kodakondsuseta isikuid, (see tähendab kodakondsuseta isikud, kelle rahvuse kindlakstegemine pole õnnestunud), kaasa arvatud isikuid vaenlase ja eksvaenlase päritolumaalt. Antud paragrahvi punkt (b) kohaselt saavad kodakondsuseta isikud, kes on olnud lojaalsed lääneliitlastele, viimastelt abi, teised kuuluvad aga Saksa valitsuse vastutuse alla.⁷¹ Siinkohal kerkib küsimus, kas baltlased olid lojaalsed liitlastele või hoopiski kuulusid vaenlaste hulka, kuna oma maa kaitsmisel sõditi Saksa vägedes N Liidu vastu.

1938. aasta septembris olid Balti riigid ühiselt Rahvasteliidu täiskogus oma neutraliteeti deklareerinud ning kehtestanud erapooletuse seadused. Eestis jõustus vastav seadus 16.11.1938.⁷² 1939. aasta 1. septembril deklareeriti veelkord neutraalseks jäämist.⁷³ §33 näebki ette neutraalsetest riikidest pärinevate põgenike abistamist - nendega käitatakse samamoodi kui Ühinenud Rahvaste Organisatsiooniga (edaspidi ÜRO) liitunud riikide kodanikega ning neutraalsetest riikidest pärinevad isikud antakse üle nende maade konsulitele.⁷⁴

Iga eeskirjade lugeja võis lahterdada Balti pagulasi oma äranägemist järgi Kehtinud seadusi lugedes jääb arusaamatuks, kas baltlased olid:

1. mitte vaenlasest emigreeruma sunnitud, kelle territoorium oli kolmanda riigi poolt okupeeritud (§29);
2. neutraalriikide kodanikud (§33);
3. “vabastatud” N Liidu kodanikud (§23).

Ajalehes *Eesti Teated* öeldakse, et UNRRA peab 1944. aastal Eestist Saksamaale tulnud isikud Eesti Vabariigi kodanikeks.⁷⁵ Briti sõjaväevalitsuse seisukoha järgi olid Balti riikide kodanikud kodakondsusetud.⁷⁶ USA ametlik seisukoht oli, et kõik baltlased kuuluvad jätkuvalt oma riigi (st. vastavalt siis Eesti, Läti või Leedu) kodakondsusesse.⁷⁷ Vaatamata välja öeldud ametlikele seisukohtadele, tuli ette olukordi, kus baltlasi peeti nõukogude kodanikeks ning neid

⁷⁰ **Raud, Villibald.** Aktsioonid balti põgenike päästmiseks aprillis-mais-juunis 1945. // Eesti saatusaastad 1945 – 1960. IV osa. Stockholm, 1966, 27-28.

⁷¹ Raud, *Aktsioonid balti põgenike päästmiseks*, 27-28.

⁷² **Uustalu, Evald.** Eesti Vabariik 1918-1940; Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1968. 209-210.

⁷³ **Vahre, Sulev.** Eesti Ajalugu. Kronoloogia. Tallinn, 1994. 177.

⁷⁴ Ibid. 28.

⁷⁵ Eesti Teated 20.10.1945 BARA Laretei arhiiv. Kartong 2.

⁷⁶ Niederländische Minister des Innern, Hannover 31.10.1952 BARA Warma arhiiv. Kartong nr.31.

⁷⁷ Marshall M.Vancele (Nõuniku abi põgenike ja DP küsimuses) 1.8.1945 NARA RG 59 860m Box 6624; Mr. Achesonile Elbridge Durbrow (Ida - Euroopa osakonnast) NARA RG 59 860m Box 6624.

sunniti kodumaale tagasi pöörduma.⁷⁸ Taolisi seiku polnud küll rohkelt, kuid need üksikud tekitasid põgenike seas ebakindlust ja hirmu tuleviku suhtes.

Vaatamata kehtinud seadustele, hakkas tegelikus elus baltlaste kodakondsust määrama:

- (1) välisriikide seisukoht Balti riikide N Liidu poolt annekteerimise suhtes, so need riigid, mis tunnustasid anneksiooni (*de iure* või *de facto*), tunnustasid ka Balti riikide kodanikke N Liidu kodakondsetena⁷⁹;
- (2) erinevatel konverentsidel ning liitlasriikide esindajate kokkusaamistel vastuvõetud otsused baltlaste kodakondsuse kohta.⁸⁰

N Liidu anneksiooni tunnustamisel mängis olulist rolli asjaolu, kas N Liidu ja kolmanda riigi vahel oli sõlmitud lepinguid või pakte, kui kaugel kõnealune riik asus N Liidust ja kui suurt ohtu võis osutada suhetes N Liiduga endiste Balti riikide kodakondsuse tunnustamine.

Osa riike, nende seas USA, ei tunnustanud Balti riikide annekteerimist N Liidu poolt ei *de facto* ega ka *de iure*. Sellest tulenevalt pidasid need riigid Balti riikide territooriumilt lahkunud isikuid endiselt kas siis Eesti, Läti või Leedu kodakondseteks.⁸¹ Peagi aga selgus, et ka USA tsooni mõnes laagris nimetati baltlasi N Liidu kodakondseteks ning seetõttu alustati seal nende sundrepatrieerimist.⁸² Lisaks eelnevale võimaldati N Liidu sõjaväeohvitseridel viia laagrites läbi baltlaste suhtes repatrieerimise propagandat samadel tingimustel nagu N Liidu kodanike suhteski. Baltlaste järelepärimisele vastati, et USA lähtub baltlaste kodakondsuse määramisel Jalta konverentsil vastuvõetud otsusest.⁸³

Omaette grupi kodakondsuse selgitamisel moodustasid lapsed. Leitud lapsed, kui tema vanemad ja sünnikoht jäi teadmata, pidanuks saama leidmiskoha riigi

⁷⁸ Kool, *DP Kroonika*, 43- 51.

⁷⁹ Anneksiooni tunnustamise kohta loe lähemalt: **Kyhn, Taani suhtumine Balti riikidesse**; **Hough. W. J. H.** The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. // *Journal of International and Comparative Law*. Volume 6, Number 2, New York, 1985.

⁸⁰ Jalta konverentsi kohta vt. Jarne, *Balti küsimus rahvusvahelistes suhetes*,. 22. mail. 1945. aastal, Halle konverentsil vastu võetud otsusest vt. Земсков. *К вопросу о пеналпуацции советских граждан*, 32-33. *Antud lepingu kohaselt, ameeriklaste ja inglaste kontrolli all olevatest tsoonidest Saksamaal, lubatakse repatrieerida N Liidu kodanikud, keda on vähemalt 1,5 miljonit.* Ibid. 32.

⁸¹ Marshall M. Vancele 1.8.1945 NARA RG 59 860m Box 6624; Mr. Achesonile Elbridge Durbrow 18.9.1945 NARA RG 59 860m Box 6624.

⁸² R.Liepins (Läti Punase Risti direktor) Kindral Cramerile (Peaohvitser DP sektsioonis USA tsoonis) 18.07.1945 Hoover Bilmanis Box 4.

⁸³ G.Warren (Põgenike ja DP osakonna nõunik) Simutisele (Leedu konsul USAs) 1. märts.1946 ERA 1608-2-137 L.14.

kodakondsuse.⁸⁴ Kahjuks andmed puuduvad, kas toimiti vastava seaduse järgi või mitte, kuid N Liit nõudis, et Baltikumist pärit vanemateta lapsed peavad saama N Liidu kodakondsuse ja on kohustatud tagasi pöörduma N Liitu.⁸⁵ Siinkohal tuleb mainida, et pea igal riigil oli sõna “lapsed” piiritletud kodanike vanusega. Antud seadluses loeti lasteks alla 18 aastaseid isikuid.

N Liit nõudis jõuliselt kõiki endiste Balti riikide kodanikke tagasi, põhjendades seda uute kehtivate seadustega, mille kohaselt on nende kolme riigi kodanikud N Liidu kodanikud. Tol hetkel jõus olnud seaduste järgi polnud N Liidul juriidilist alust Balti riikide kodanikke oma riigi kodanikeks pidada. Kuid kuna rahvusvahelistel konverentsidel kokkulepitud seisukohad aja jooksul muutusid, tuleb jälgida, milline baltlaste kodakondsuse suhtes vastuvõetud otsus tol hetkel kehtis ning kas selle kohaselt oli alust pidada eestlasi, lätlasi, leedulasi nõukogude kodanikeks või mitte.

Baltikumist pärit kodanikud nimetasid end pigem kodakondsuseta isikuteks kui N Liidu kodanikeks.⁸⁶ Samas tegi olukorra veelgi keerulisemaks seik, et kodakondsust puudutavate vaidluste ajal jätkus baltlastest dokumendid kaotanud isikutele passide (vastavalt Eesti, Läti või Leedu Vabariigi passide) väljastamine või pikendamine veel töötavates Balti riikide saatkondades. (Näiteks eestlaste puhul tegelesid August Koern Kopenhagensis, August Torma Londonis ja Johannes Kaiv New Yorgis passide väljastamise ning kehtivuse pikendamisega.)

Leedulane Vincas Bartusevičius järeldeb oma töös, et balti põgenike grupp sai erilise staatuse kohe algusest peale tänu eelmainitud kodakondsusprobleemile. Liitlased ei algatanud mingit diskussiooni baltlaste kodakondsuse osas ja neile anti õigus Saksamaale jääda. Bartusevičius väidab, et 1945. aasta alguses USA ja Inglismaa ei tunnustanud Balti riikide annekteerimist N Liidu poolt ja seega Balti riikide kodanikke ei peetud nõukogude kodanikeks, mis omakorda tähendas, et baltlased ei olnud kunagi ohus vägisi kojusaatmise ees. Samas ta tunnistab, et päris probleemitu baltlaste tulevik ka ei olnud. Näiteks prantslased tahtsid ja sundisidki 1945. aasta 27. juunil baltlasi koju minema.⁸⁷

Läbitöötatud arhiivimaterjali põhjal ei saa ma taolist üldistust kodakondsusprobleemi kohta teha. N Liit nõudis endisi Balti vabariikide kodanike

⁸⁴ Proudfoot, *European Refugees*, 504.

⁸⁵ Ibid. 504.

⁸⁶ Kaasik, *The Legal Status*, 23.

⁸⁷ Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 3-4.

väljaandmist ja tugines baltlaste tagasinõudmisel just nimelt faktile, et endiste Balti riikide kodanikud on nüüdseks N Liidu kodanikud, kes peavad oma nn uuele kodumaale tagasi pöörduma.⁸⁸ Sealjuures ei puudutanud küsimus mitte ainult eestlasi ja lätlasi, vaid ka leedulasi. Läbitöötatud materjalide põhjal väidan, et kodakondsusprobleem, mis oli tihedalt seotud baltlaste repatrieerimisega, osutus tõsiseks ning hoidis endisi baltlasi ärevil, hirmu all N Liidu poolt annekteeritud kodumaale tagasisaatmise ees kuni uue (kolmanda) riigi kodakondseks saamiseni.

Leian, et baltlasi oleks tulnud pidada:

- (1) jätkuvalt Eesti, Läti, Leedu Vabariikide kodakondseteks juhul kui kolmas riik ei tunnustanud kolme Balti riigi annekteerimist N Liidu poolt;;
- (2) anneksiooni tunnustamise puhul vastavalt N Liidus tol ajal kehtinud kodakondsusseaduse järgi kodakondsusetuteks.

1.3. Saksa sõjaväes teeninud baltlaste küsimus

Täiesti omaette küsimuseks kerkis ning on aktuaalne veel tänapäevalgi Saksa sõjaväes teeninud baltlaste probleem.⁸⁹ Küsimus kerkis esile eriti teravalt kahel etapil:

- (1) ulatuslikumate skriinimiste ja repatrieerimiste läbiviimise ajal vahetult pärast sõda kuni 1947. aasta II pooleni;
- (2) pärast DP seaduse vastuvõtmist 1948. aasta suvel, kui selgus, et seadus ei laiene endistele sõjaväelastele.

Ametlikult vastvõetud seisukoha järgi tulnuks ükskõik millisesse rahvusesse kuulunud Saksa sõjaväes teeninud isikud, sh. baltlased, laagrist eemaldada, kuna nad olid teeninud liitlase (sh. USA) poolt vaadatuna vaenlase sõjaväes. Nad tuli anda saksa võimudele üle kui sõjakurjategijad. Vastavalt kehtinud seisukohale hakati ka baltlastest endiseid Saksa sõjaväes teeninuid laagrist välja skriinima ning kohtlema kui sõjakurjategijaid paigutades neid sõjavangide laagritesse. Mitmed riigid (näiteks

⁸⁸ Näiteks: The Foreign Service of the United States of America. Restricted. 24.5.1945 NARA RG 59 M 1284 Roll 57; S.A. Backis 10.4.1945 NARA RG 59 M 1284 Roll 57.

⁸⁹ Saksamaal USA tsoonis viibis umbes 35 000 – 40 000 endist Saksa sõjaväes teeninud baltlast. Jurgela Byrnesile 28.2.1946 Hoover Bilmanis Box 1..

Suurbritannia, Austraalia, Kanada, osaliselt USA) ei olnud nõus neid isikuid ümberasumise korras vastu võtma.⁹⁰

Kuna baltlaste liitumine ning teenimine Saksa vägedes oli tingitud enamasti teistel ajenditel, tuli baltlastel selgitada, et nende rahvuskaaslaste teenimine Saksa sõjaväe ridades tulenes:

- (1) mitte baltlaste natsimeelsusest, poolehoiust Hitlerile, tema vaadetele või tema eesmärkide elluviimisele vaid sellest, et teenimises Saksa sõjaväes nähti ainsat võimalust võidelda nõukogude võimu vastu;
- (2) Eesti ja Läti leegionäride motiivid ei olnud ideoloogiliselt või poliitiliselt sarnased Saksa SS vägedes teenivate meeste omadega;
- (3) vastavalt rahvusvahelisele õigusele, Saksa sõjaväe allüksused polnud baltlastest mitte “vabatahtlikkuse” alusel moodustatud, vaid enamus mehi oli sinna mobiliseeritud.⁹¹

Endiste sõjaväelaste küsimust üritati lahendada mitmel viisil. Eksiilis viibinud Balti riikide esindajad, mitmed enne sõda USA-s moodustatud organisatsioonid, laagrites loodud erinevad komiteed, kirikute esindajad, Balti Punase Risti kõrgemad ametnikud esitasid suurel hulgal selgitusi, avaldusi ja petitsioone Suurbritannia, USA ja Prantsusmaa valitsustele, kõrgematele sõjaväelastele ning rahvusvaheliste organisatsioonide juhtidele ning komiteedele. Eriti rohkelt tehti avaldusi USA riigiametnikele, kuna USA okupatsioonitsoonis viibinud Saksa sõjaväes teeninute olukord osutus kõige tõsisemaks ning sageli võtsid teised riigid USA käitumise, suhtumise eeskujuks oma seisukoha kujundamisel.⁹² I etapil jagati rohkelt selgitusi Ameerika Ühendriikide valitsuse liikmetele, eelkõige Riigisekretärile J. Byrnesile.⁹³ II etapil, kui sooviti, et ameeriklased viiksid 1948. aasta DP seadusesse sisse muudatused, saadeti rohkelt selgitusi ja palveid Kongressi liikmetele, senaatoritele

⁹⁰ Liepins (Läti Punase Risti direktor) kolonel Cramer'ile (Peaametnik DP sektoris USA tsoonis SHEAF'i juures) Urgent Hoover 18.07.1945 Bilmanis Box 4; Ex-Wehrmacht Balts and their eligibility for resettlement. Kitzberg ja Jaundzemz Central Baltic Advisory Council 19.2.1948 BARA Rei Kartong 9A.

⁹¹ Supplement 1 Hoover 14.08.1945 Bilmanis Box 4.

⁹² Näiteks: Läti Rahvuskomitee Sõjavangide (POW) komisjonile 28.05.1945 Hoover LCK Box 115; Läti Punane Rist USA Supreme headquarters Frankfurdis 4.08.1945 Hoover Bilmanis Box 4; Jurgela (Leedu Ameerika Informatsioonikeskuse direktor) senaator Vandenbergile 9.10.1945 Hoover Bilmanis Box 4; J.Kaiv J.Byrnes 17.10.1945 Hoover Bilmanis Box 1; Bilmanis J. Byrnes'ile 30.10.1945 Hoover Bilmanis Box 1; Simutis, Grigaitis, Vaidyla (Leedu Konsulaadist Chicagost) Byrnes'ile (USA Riigisekretär) 8.2.1946 Hoover Bilmanis Box 1. (*Kirjades võetakse sõna kõigi baltlaste, poolakate ja ukrainlaste nimel*).

⁹³ Pöördumisi esitasid korduvalt Jurgela kui ka Kaiv; Jurgela Byrnesile 11.2.1946 NARA RG 59 M 1284 Roll 61; Jurgela Byrnesile 28.2.1946 Hoover Bilmanis Box 1, jne.

presidendini välja ning Riigidepartemangule ja Justiitsministeeriumile. Avalduste sisu nii eestlastel, lätlastel kui ka leedulastel oli sarnane. Olukorda kirjeldati läbi oma rahvuskaslaste näidete ning üldistati teistele Balti rahvastele.⁹⁴

Vaatamata esitatud palvetele ning selgitustele jätkati 1946. aasta alguses USA tsooni laagrites endiste baltlastest sõjaväelaste laagrist kõrvaldamist ning N Liidu või Saksa jõududele üleandmist.⁹⁵ Enne DP Seaduse väljatulekut muutus siiski baltlastest Saksa sõjaväes teeninud meeste olukord rahulikumaks.

Kui aga 1948. aasta suvel vastu võetud DP Seaduses seisis kirjas, et viisasisid ei anta isikutele, kes on või olid USA või USA valitsuse vastu vaenulikult suhtuva liikumise liikmed või muud moodi osalised, algas taas uus aktiivne baltlastest sõjaväelaste õiguste eest võitlemine. Erinevus eelmise perioodiga seisnes selles, et avaldustes viidati enamasti varem kirjutatule.⁹⁶ Kogu tööd ei alustatud otsast peale ning vastutavamatel ametikohtadel olevad ametnikud olid probleemist teadlikud.

Baltlastel lasus teinegi süüdistus, mis võis samamoodi osutada määravaks ümberasumisel - baltlaste natsimeelsus ning nende nimetamine fašistideks. New York Timesis, anonüümse, Saksamaal viibiva arvatavasti Ameerika ohvitseri andmete kohaselt avaldatud artiklis väideti, et üks kuuendik Balti põgenikest on vägivaldselt meelestatud Venemaa (N Liidu) vastu ja samas pooldavad natse⁹⁷. Taoline seisukoht levis kiiresti ja määras kergesti mõjutatavate ametnike seisukoha kujunemist Balti emigreeruma sunnitute suhtes. Üldistus tehti kõigi baltlaste suhtes.⁹⁸ Arvamuse

⁹⁴ Feldmans M.J. Desyle (IRO Täidesaatva Komitee president) 24.1.1949 Hoover Feldmans Box 1; Memorandum Eesti Rahvusnõukogult USA presidendile, Kongressile, valitsuse liikmetele. 30.11.1948 ERA 1622-2-65 L.111- 112; Kirjavahetus Harry W. Lielnorsi (Läti Vabastamise Inc. president) ja Harry N Rosenfeldi vahel 1.8.1950 – 17.8.1950 NARA RG 278 Box 48; Kirjavahetus Senaator Douglasega ja James J. McTigue vahel aprill, 1951 NARA RG 278 Box 48; Feldmans Valdemar N.L. Johnsonile (Rahvusvaheliste suhete Büroo, Ida-Euroopa Osakond) 27.9.1950 NARA RG 59 760c Box 3792; Feldmans Achesonile 18.10.1950 NARA RG 59 760c Box 3792; kirjavahetus Kaiivu Harry N. Rosenfeldi vahel (DP Komisjoni tegevjuht) 13.9.1950-20.9.1950 ERA 1608-2-239, vt Hoover LCK Box 1 - 147.

⁹⁵ UNRRA meeskonna direktoritele A.C. Dunnilt 20.2.1946 Hoover LCK Box 113.

⁹⁶ Läti DP Saksamaal Feldmans Salterile edasi toimetamiseks Riigisekretärile 21.7.1949 NARA RG 59 760c Box 3792; Salter Marinile 19.9.1949 NARA RG 59 860p Box 6626 ja samasisuline kiri Warren kindral Woodile 21.9.1949 NARA RG 59 860p Box 6626.

⁹⁷ New York Timesi peatoimetajale Bredes'lt (Balti Ameerika Kogukonna president) 16.10.1945 ERA 1622-2-56 L.11-13. *Sarnase sisuga artiklid ilmusid 1946. aasta alguses ameerika sõdurilehes The Stars and Stripes 2.01.1946 ning ameerika sõjaväevalitsuse saksakeelses lehes Die Neue Zeitung 4.01.1946. Kool, DP Kroonika, 510-512.*

⁹⁸ Näiteks: *Üks USA ametnik teatas, et baltlaste hulgas Ameerika tsoonis on väga suur hulk kollaborante. „... if we have to send them back by force we will do it, but we will not keep pro-nazis in camps with legitimate DP who suffered under the nazi regime.”* Exhibit “B” Columbia Broadcasting system Broadcast Sunday night, Feb.17.1946 ERA 1622-2-56 L.46.

muutmiseks, taolise seisukoha ametlikuks ümberlukkamiseks paluti abi USA Riigidepartemangult, mida aga viimane ei olnud nõus tegema.⁹⁹ On alust arvata, et taolise informatsiooni levitamise taga seisis nõukogude propaganda ning sellise suhtumise tekkimisest oli huvitatud N Liit.¹⁰⁰ Oletatavasti teatud osa baltlasi võis pooldada mõningaid Hitleri ideid ning osa baltlastest olid sakslaste käsilased, kuid nende täpse arvu kindlakstegemine ei ole sugugi lihtne.

Eelpool kirjeldatud süüdistused kutsusid endistest sõjaväelastest laagrielanike ning nende lähedaste seas esile kartuse, hirmu, segaduse ning ebakindluse tuleviku ees. Probleem on oma olemuselt mõistetav, kuid tuleb tõdeda, et küsimus oli ning on siiani raskesti mõistetav lääne võimudele ja läänes elavatele inimestele, et baltlased võitlesid ühe vaenlase vägedes teenides (st. Saksa vägedes) teise vaenlase (N Liidu) vastu.

1.4. Baltlaste põgenemine läände Teise maailmasõja ajal

1.4.1. Eestlaste põgenemine

Sõjasündmustest põhjustatuna algas eestlaste põgenemine läände sõja alguses ning jätkus lainetena kogu sõja vältel. Eestlaste põgenemist kodumaalt on võimalik jagada järgmistesse perioodidesse:

- 1939. aasta
- 1940 – 1941 (esimene nõukogude okupatsioon)
- 1941 – suvi 1944 (Saksa okupatsioon)
 - a. tööjõu värbamine
 - b. mobilisatsiooni eest põgenemine (eelkõige Soome)
 - c. erinevate riikide poolt organiseeritud lahkumised
 - d. evakueerimised
- august – oktoober 1944 ehk Suur põgenemine.

⁹⁹ *Vastuses teatab G. Warren, et nemad ei saa kontrollida anonüümsete diplomaatide, kõrgemate sõjaväelaste, hästi informeeritud isikute mõtteid ja avaldusi.* Warren Jurgelale 1.3.1946 ERA 1622-2-56 L.47. või Warren Jurgelale 1.3.1946 Feldmans Box 5.

¹⁰⁰ Näiteks: Telegramm Moskvast Smith USA Riigidepartemangule 20.11.1946 NARA RG 59 M 1284 Roll 66.

1939. aasta oktoobris lahkusid baltisakslased siit ümberasumise (Umsiedlung) korras oma kodumaale Saksamaale. Baltisakslaste lahkumine puudutas umbes 4 000 eestlast, kes kas perekondlikel põhjustel või eesti päritolu maha salates ning sakslasena esinedes, otsustasid kodumaalt lahkuda.¹⁰¹ Samal aastal hakati minema Rootsi (peamiselt rannarootslased) ja vähesel määral Soome.

Esimene nõukogude okupatsioon ja 1940. aasta sündmused põhjustasid uue kodumaalt lahkumise laine – põgeneti võõrvõimu ning N Liidu vägivaldaaktide eest nii Rootsi, Soome kui Saksamaale. 1941. aasta esimesel poolel toimus baltisakslaste ümberasumise järellaine, mis hõlmas umbes 7 000 – 8 000 inimest. On alust arvata, et nende seas lahkus ka eestlasi.

Saksa okupatsiooni alguses, kuni 1943. aasta pöördeliste sõjasündmusteni, rauges põgenemine võõrsile. Selle oletatavad põhjused võivad olla:

- (1) olukord kohalikele oli võrreldes nõukogude okupatsiooniga vastuvõetavam;
- (2) riiklikul tasemel levitati propagandat - kodumaalt põgenenut nimetati kodumaa reeturiks.

Kas tänu propagandale või siis osaliselt elu normaliseerumisele, pöördusid mõned, eelneval kahel aastal (st. II maailmasõja algusest kuni Saksa okupatsiooni alguseni) põgenenud eestlased, kodumaale isegi tagasi.

Samas hakkasid sakslased siit koheselt okupatsiooni alguses värbama tööjõudu tagalasse – Saksamaale. 1. septembri 1944. aasta seisuga viibis Karlis Kangerise andmete kohaselt Saksamaal kokku ca. 10 000 eestlast.¹⁰² Tulevikus vajab täpsustamist, kui palju neist põgenes enne murrangulist 1943. aastat.

Kui eestlastele hakkas selgeks saama, et saksa okupatsioonivõimul ei ole soovi taastada Eesti iseseisvust, hakkasid Saksa sõjaväe mobilisatsiooni alla kuuluvad noored põgenema üle mere Soome sõjameesteks. Kokku oli umbes 5 000 Eesti noormeest.¹⁰³

1943. aastal aktiveerus eestlaste riiklikul tasandil korraldatud lahkumine. Algas rannarootslaste organiseeritud minek Rootsi. Nii nagu eestlased pagesid koos

¹⁰¹ Raag, Raimo. Eestlane väljaspool Eestit. Tartu, 1999. 61.

¹⁰² Kangeris, *Die baltischen Völker und die deutschen Pläne*, 188. Neist ligi 3000 tööjõuna, 4000 väärtusliku oskustöölisena, 3000 sõjaväes teeninuna, majanduselus administratiivüksustes töötanuna. Ibid. 181-182.

¹⁰³ Uustalu, Eevald; Moora, Rein. Soomepoisid. Tallinn, 1992. 7; Raag, *Eestlane väljaspool Eestit*, 61.

baltisakslastega, lahkus umbes 2000 eestlast erinevaid mooduseid kasutades ka koos rannarootslastega¹⁰⁴. Samal ajal tegeles baltlaste sh. eestlaste riiklikul tasemel põgenemise organiseerimisega USA. Stockholmi USA saatkonna juurde määrati tööle isik (isikud) esindamaks Sõjapõgenike Valitsust (*inglise keeles* the War Refugee Board ehk edaspidi WRB). Organisatsioonist tuleb lähemalt juttu kolmanda peatüki kolmandas osas lk. 83. WRB aktsioonide raames organiseeriti 275 eestlase põgenemine Rootsi. Kuna põgeneda soovijaid leidis veel, küsis WRB esindaja Washingtonist lisafinantse¹⁰⁵, mida aga ei eraldatud. 1943. aastal riiklikul tasemel (Rootsi, USA) alanud päästeoperatsioonid annavad alust arvata, et selleks ajaks oli Eesti tulevane saatus meie selja taga otsustatud.

Okupatsiooni lõpus viisid saksa võimud lisaks tööjõu värbamisele läbi ka kohalike evakueerimisi. Tuntum on sakslaste lahkumisel Sõrvelt 3000 sõrvelase evakueerimine.¹⁰⁶

Riiklikud aktsioonid ning evakueerimised kasvasid sujuvalt üle suureks põgenemiseks, mis toimus 1944. aasta suvel ja sügisel, kui Punaarmee sooritas eduka pealetungi Eestile. Massiline põgenemine toimus nii üle mere Rootsi kui teistesse Euroopa riikidesse. Mälestustest selgub, et sakslased takistasid teatud määral ülemere põgenemist Rootsi, suunamaks põgenikke kui potentsiaalset tööjõudu Saksamaale. Seoses nõukogude võimu tulekuga, ala enda võimu alla võtmisega ja piiride sulgemisega, lõppes võimalus siit põgeneda 1944. aasta hilissügisel.

Eestlaste peamised põgenemise sihtmärgid olid Soome, Rootsi, Saksamaa ja Saksamaa poolt okupeeritud alad – Taani ja Austria. Teadaolevatel andmetel sattus Itaaliasse vaid 19 eestlast.¹⁰⁷ Väiksemates gruppides sattus eestlastest põgenikke peale ülalmainitute ka teistesse riikidesse. Lahkumist kodumaalt peeti alguses suuresti ajutiseks ning seepärast eelistati lähemal asuvaid riike (ideaalseim paik oli sõjas end neutraalseks kuulutanud Rootsi, läheduse tõttu ka Soome), et sealt olukorra normaliseerudes oleks lähem kodumaale naasta.

Siit mindi vastavalt võimalustele kas laeva, rongi, paadiga – õigem oleks öelda mingi vettpidava aluse, hobuvankri, jalgaratta, autoga või lihtsalt jalgsi.

¹⁰⁴ Raag, *Eestlane väljaspool Eestit*, 61.

¹⁰⁵ Johnson USA saatkonnast Stockholmist USA Riigisekretärile 6.9.1944. NARA RG 59 M 1284 Roll 49 Paar nädalat hiljem teatab Johnson, et väga raske on kontrollida põgenikke, sest neid on nii palju. Meri on neid täis ja meres olivad teevad kõik selleks, et end kuidagi vees oleva paadi külge haakida. Johnson USA Riigisekretärile 29.9.1944 NARA RG 59 M 1284 Roll 50.

¹⁰⁶ Ernits, *Põgenikud sõjajärgsel Saksamaal*, 8.

¹⁰⁷ Proudfoot, *European Refugees*, 160.

Kui palju täpselt II maailmasõja tulemusena Eestist inimesi põgenes, ei osata hetkel veel öelda. Arvandmestiku uurimisega, mis hõlmaks nii Rootsi, Soome, Saksamaale kui ka mujale põgenenuid, ei ole siiani veel keegi põhjalikult tegelenud. Senini pakutavad arvud on olnud oletuslikud.

Täpse arvu esitamisel seisame vastamisi mitmete probleemidega: keda ikkagi põgenike arvu hulka arvata, kas esitatud arv sisaldab teel hukkunuid, alaealisi lapsi, enne sõda välismaal viibinuid, kuid mitte tagasi pöördunud, kui suur osa eestlastest võltsisid oma isikuandmeid, kas siia hulka arvata nii rannarootslased kui ka baltisakslased, jne. Raskeimaks osutub hukkunute ja alaealiste laste, sh. teel sündinud ja surnud laste arvu esitamine. On olemas andmed suuremate laevade nagu Moero, Nordstern hukkumistest, kuid puuduvad kalapaatides põgenenute ja sihtkohta mitte jõudnute ligikaudnegi arv. Samuti puuduvad andmed erinevates pommirünnakutes surmasaanud kaasmaalastest – näiteks Riia raudteejaamas 20. juulil 1944. aastal toimunud või siis Saksa linnade Berliini, Gera, Dresdeni rünnakutest.¹⁰⁸

Kontrollimist vajab Punaarmee kätte jäänud eestlaste ja Eesti sõjameeste arv. Toe Nõmme andmete kohaselt langes Saksamaal ja Tšehhis lääneliitlastele vangi 5 000 – 6 000 ning Punaarmeele 2 500 eestlast. Väike arv eesti sõjamehi vangistati ka Austrias, Itaalias, Prantsusmaal ja Norras.¹⁰⁹ Kuid lisaks langes eestlasi vangi veel Poolas, Belgias¹¹⁰. Kui paljud neist N Liidu vangilaagrites surid ja kui paljud jõudsid elusana Eestisse tagasi, ei teata veel hetkel.

Hinnanguliselt võib arvata, et ühtekokku sattus Teise maailmasõja päevil Eestist läände umbes 70 000 kuni 90 000 inimest. (Arv sisaldab juba enne sõda välismaal viibinuid ning sinna jäänuid, teel hukkunuid. Viimased võisid moodustada ühtekokku 6 – 9 % põgenike arvust.) Elusana jõudis Saksamaale ning okupeeritud aladele üle 40 000 eestlase. Sven-Alur Reinans pakub Rootsi põgenenud eestlaste arvuks ca. 22 000¹¹¹ neist ca. 12 000 saabus sinna organiseeritult¹¹².

Kõik, kes siit Eestimaalt lahkusid, ei jäänud võõrsile. Osa inimesi otsustas vabatahtlikult tagasi tulla, osad sunniti tagasi pöörduma. Nii nagu kõigi teiste antud

¹⁰⁸ Ernits, *Põgenikud sõjaaegsel Saksamaal*, 18 Tema pakub Berliini, Gera ja Dresdeni rünnakutes hukkunute arvuks ligi 1000 eestlastest.

¹⁰⁹ Nõmm, *Eesti üksustest Saksa sõjaväes*, 134.

¹¹⁰ Tuntumad sõjavangilaagrid. // Eesti saatusaastad 1945-1960. I osa 116- 120. *Belgiasse sõjavangilaagrisse viisid inglased Briti tsoonis interneeritud eesti sõjaväelased*. Kiri Evald Ringilt töö autorile 9.10.2005.

¹¹¹ Reinans, *Eesti põgenikud Rootsi statistikas*.

¹¹² Kangeris, *Die Organisierte Flucht*, 1-10; Horm, *Pooled põgenikud toodi Rootsi organiseeritult*, Teataja. Nr.20 27.10.1984.

teemat puudutavate arvudega, on hinnangud repatrieerunute arvu kohta väga erinevad. Läbitöötatud arhiivandmetel ning rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide materjalidest saadud info kohaselt kõikus eestlastest repatriantide arv 700–800 vahel.¹¹³ Samas väidab N Liidu arhiiviallikate põhjal oma uurimuse kirjutanud Indrek Jürjo, et eestlastest repatrieerus kokku 11 125 inimest.¹¹⁴ On tõenäone, et Jürjo poolt pakutud arv sisaldab lisaks Saksamaalt ja Saksamaa poolt okupeeritud aladelt repatrieerunutele Poolas, Tšehhis ja mujal venelaste kätte jäänud ning sattunud eestlastest sõjaväelasi, tsiviilisikuid, kes sunniviisiliselt tagasi toodi või otse Siberisse saadeti, kust nad kodumaale enam tagasi ei jõudnud. Suur arv võib olla ka indikaatoriks venelaste poolt planeeritud tagasitoodatavate repatriantide arvu kohta.

1.4.2. Lätlaste põgenemine

Lätlaste Teise maailmasõja käigus põgenemine läände on oma loomult sarnane eestlaste lahkumisele, kuigi nn suur põgenemine toimus tingituna Punaarmee jõudmisest Lätti, ajaliselt hiljem. Lõunanaabrite mineku peamised sihtmärgid olid Saksamaa ja Saksamaa poolt okupeeritud alad. Eestlastega võrreldes mindi ka üle mere Rootsi vähesemal määral.

Karlis Kangerise uurimustest lätlaste organiseeritud põgenemisest kodumaalt selgub, et Saksa võimud alustasid 1941. aastal eelkõige lätlaste (vähesemal määral eestlaste ja leedulaste) seast organiseeritud tööjõu värbamist. Sel ajal sooviti enamalt jaolt meestööjõudu. Saksa sõjaväkke ja politseiteenistusse värbamine algas 1942. aasta kevadel.¹¹⁵ 1943. aastast tekkis suurem nõudlus ka naistöötajate järgi.¹¹⁶ Kokku lahkus 1943. aastal Saksaale tööjõu värbamise tulemusena 20 000 lätlast, nende hulgas vabatahtlikult ligi 1 700.¹¹⁷

¹¹³ 21.02.1947 esitatud andmete järgi on 21. veebruari seisuga eestlasi Saksamaal kokku 28 801 ja kodumaale tagasipöördujaid 479 inimest ehk 1,5 % koguarvust. 21.02.1947 ERA 1608-2-496 L.124. *Samad andmed esitab ka Kool, DP Kroonika*, 8. PCIRO ja IRO tegevuse ajal repatrieeriti 256 eestlast. Holborn, *The International Refugee Organization*, 361.

¹¹⁴ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 16-17.

¹¹⁵ Kangeris, *Die Anwerbung und Zwangsrekrutierung*, 12.

¹¹⁶ Vt. Näiteks 1941. aastal võeti Saksamaale tööle lätlastest 150 naist, täpne meeste arv on teadmata, kuid see oli tunduvalt suurem. Tavaliselt oli vahe ligi 10 kordne. Muuhulgas ei huvitanud sakslasi latgalid, sest leiti, et nemad on rassiliselt vähemväärtuslikud ehk "minderwertige". Ibid. 7 11, 19.

¹¹⁷ Ibid. 18.

1944. aasta alguses (11. veebruaril 1944 räägiti plaanist esimest korda) valmis sakslastel kõrgemate riigiametnike tasemel põhjalik plaan evakueerida nii Lätist kui ka Eestist kogu elanikkond, Leedust osa elanikkonnast, nõukogude võimu eest Saksamaale. Plaan koostati kaheks juhuks:

- (1) inimeste kiire evakueerimine tugeva vaenlase surve ajal – evakueerimise kestvus ja inimeste transport nn uuele kodumaale 2-3 päeva jooksul;
- (2) inimeste evakueerimine ja transport nn uuele kodumaale poole aasta jooksul (kokku arvati puudutavat umbes 2 miljonit inimest).¹¹⁸

Nii lätlaste kui ka eestlaste evakueerimise motiiviks toob Kangeris nii poliitilised kui majanduslikud põhjused.¹¹⁹ Sakslaste plaan aga oma algkujul ei realiseerunud ja täpset arvu kui palju antud plaani kohaselt Saksamaale sattus, ei osata öelda. Peamine lätlaste vool jõudis Saksamaale ning Saksamaa poolt okupeeritud aladele ajavahemikus september 1944 kuni jaanuar 1945.

Nii nagu eestlaste puhul, ei ole teada ka lätlaste puhul täpset läände sattunute arvu. Arv kõigub 210 000 kuni 285 000 inimese vahel, kellest Rootsi põgenes ligi 7000¹²⁰, neist 750 toimetati Rootsi WRB aktsioonidega¹²¹. Läänest tagasipöördunute ehk repatrieerunute arv on umbes 3070.¹²² Kahjuks ei oska kõrvale tuua N Liidu andmeid lätlastest repatriantide kohta.

¹¹⁸ Vt. lähemalt Kangeris, *Die Baltischen Völker und die Deutschen Pläne*, 177-197. Rosenberg pidas vajalikuks ka Hitlerit plaanist teavitada ja temaga nõu pidada ning teadaolevatel andmetel 18. veebruaril 1944 jõudis plaan Hitlerini. Peamiselt Läti ja Eesti elanikkonna evakueerimist käsitlev plaan kasvas vahepeal ligi 3 miljonit elanikku hõlmavaks. Ibid. 178–180. Sõjasündmuste ajal Balti riikide territooriumil kehtis Saksa riigi poolt väljasõidu keeld noorematele meestele kui 48 aastat. (vastavalt seadusele 8.8.1944. Ibid. 186.)

¹¹⁹ Ibid. 177. Plaani arutasid esimest korda Reichskommissar Lohse ja Oberbefehlshaber der Heeresgruppe Generaloberst Model. Ibid. 190.

¹²⁰ Kangeris, *Die Anwerbung und Zwangsrekrutierung*, 19. Samas väidab Kangeris, et 1944. aasta lõpuks ületas Saksamaa piiri ca. 110 000 eestlast ja ligi 300 000 leedulast. Lätlaste arv 285 000 sisaldab u. 25 000 vangistatut, u. 50 000 sõjaväelast, u. 15 000 koonduslaagri vahialust ning u. 175 000 – 195 000 tsiviilkodanikku. Kangeris, *Die baltischen Völker und die Deutschen Pläne*, 189.

¹²¹ Johnson USA saatkonnast Stockholmist USA Riigisekretärile 6.9.1944. NARA RG 59 M 1284 Roll 49.

¹²² 21.02.1947 Tabelis esitatud andmete järgi viibis Saksamaal 92 866 lätlast, kellest 1 379 ehk 1,4 % Saksamaal viibinuist pöördus koju tagasi. 21.02.1947 ERA 1608-2-496 L.124 Ajavahemikus 1.7.1947 – 31.8.1948 repatrieeriti 1 691 lätlast. IRO news digest no.17 19.11.1948 Tabel 4 NARA RG 278 Box 47.

1.4.3. Leedulaste põgenemine.

Nii nagu Eesti ja Läti puhulgi, algas massiline põgenemine Leedust 1944. aasta suvel.

Leedulaste II maailmasõjast tingitud läände lahkumise jagab leedulane Vincas Bartusevičius neljaks:

1. põgenemine seoses esimese nõukogude okupatsiooniga (15. juuni 1940)
2. Leedust lahkunud Sakslaste ümberasumine (aluseks Saksa – N Liidu leping 10. jaanuarist 1941)
3. Saksa okupatsiooni ajal kinni võetud ja deporteeritud:
 - a. arreteeritud ja Saksamaale tööteenistusse viidud;
 - b. Saksa sõjaväeteenistusse või sõjaväele sarnastesse üksustesse värvatud;
 - c. Saksamaa kontsentratsiooni - või vangilaagrisse viidud;
 - d. evakueeritud.
4. läheneva rinde ning hirmust teise nõukogude okupatsiooni ees suvel 1944 kodumaalt lahkunud leedulased.¹²³

Leedulaste põgenemine eristub vähemalt kolmes punktis lätlaste ja eestlaste põgenemisest:

- (1) Rootsi põgenes vähe (alla 100) leedulasi;
- (2) Leedust saabunud põgenikest kuulus suur protsent intelligenti hulka¹²⁴;
- (3) organiseeritud korras ei sattunud Saksamaale nii palju leedulasi kui lätlasi ja eestlasi.

Täpse Teisest maailmasõjast tingitud Leedust lahkunud põgenike arvu määramine on sama problemaatiline kui eestlaste ja lätlaste puhul. Arvud kõiguvad suurel määral. Enam-vähem sarnast arvu pakutakse Rootsi sattunud leedulaste osas – u. 450 leedulast, kellest 135 inimest asus Rootsi WRB aktsioonide käigus.¹²⁵ Teada on, et Saksamaal asunud põgenikelaagritest otsis UNRRA abi umbes 65 000 leedulast. Arhiivi andmetel viibis samal ajal Saksamaal kokku 70 000 leedulast ja

¹²³ Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 10.

¹²⁴ Ibid. 14. *Põgenike seas oli 400 kõrgkoolide õppejõudu, 90 kirjanikku, 700 gümnaasiumi õpetajat, 100 ametiõpetajat, 300 põhi- või algkooli õpetajat, 100 lasteaija kasvatajat, 400 inseneri, 300 arsti, 350 juristi.* Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 16-17. Linas Saldukase andmete järgi olid pooled põgenenud õppejõududest Kaunase Ülikoolist. Saldukas, *Lithuanian Diaspora*, 39.

¹²⁵ Kangeris, *Die Organisierte Flucht*, 1-2.

kogu Euroopas 78 275 leedulast.¹²⁶ Samas väidab Bartusevičius, et sõja ajal saabus Saksamaale kokku ligi 200 000 leedulast, kuid laagrisse pöördusid neist vaid vähesed.¹²⁷ Kangeris väidab, et Saksamaale põgenes ligi 300 000 leedulast¹²⁸ ning Kõrgeim Leedu Vabaduse Komitee andmeil umbes 350 000 leedulast¹²⁹.

Vaid vähesed leedulased saadeti vastu oma tahtmist koju - vabatahtlikult läks koju 1028 isikut.¹³⁰ Arhiivi andmetel oli repatrieerunute arv võrreldes eestlaste ja lätlastega väikseim – 1 089 leedulast.¹³¹

II maailmasõjast tingitud põgenike problemaatika on seni vähe uurimist leidnud ning seetõttu ei ole mõnede mõistete definitsiooni osas kokkulepet saavutatud. Palju defineerimist leidnud mõisted põgenik ja DP ehk emigreeruma sunnitu tähendavad põhimõtteliselt kodumaata isikuid, kes lahkusid kodunt, kas vabatahtlikult või olid selleks sunnitud. Baltlaste puhul on tegelikult raske selgusele jõuda, kas siit põgeneti vabatahtlikult või oldi sunnitud lahkuma. Kuigi nii Saksamaale kui Rootsi põgenejate kodunt lahkumise motiivid on samad, nimetati Rootsi sattunud põgenikeks ning Saksamaale ja Saksamaa poolt okupeeritud aladele jõudnud DPks ehk emigreeruma sunnituteks.

Selgitamist vajavaks mõisteks on skriinimine ehk sõelumine, mille käigus kontrolliti laagrielanike sobivust viibida laagris ning saada osa rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide või antud tsoonis kontrolli teostanud riigi nii materiaalsest kui ka poliitilisest abist. Skriinimise käigus praagiti laagrist välja sõjakurjategijad (sh. ka Saksa sõjaväes teeninud), kvislingid, terviseprobleemidega isikud ning UNRRA

¹²⁶ *Austrias 2500, Taanis 1000, Rootsis 450, Šveitsis 225, Prantsusmaal 1500, Itaalias 2100, mujal 500 leedulast.* II Hetke Leedu DP arv. dateerimata. ERA 1608 - 2 - 487 L.56.

¹²⁷ Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 5 Bartusevičiuse andmete kohaselt oli Saksamaal lätlasi 94 730 või ka 111 495 ja eestlasi 30 978. Ibid. 14. Saksa keeles avaldatud doktoritöö kokkuvõttes ei kirjutatud, miks tegelikult ligi ¾ leedulastest ei asunud elama laagritesse ega pöördunud rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide poole.

¹²⁸ Kangeris, *Die baltischen Völker und die Deutschen Pläne*, 189.

¹²⁹ 350 000 leedulasest oli teenistujaid 19 500, koos perekonnaliikmetega 58 500; politseinike ja tuletõrjujaid 5 100, koos perekonnaliikmetega 15 300; sõdureid 5 300 koos perekonnaliikmetega 9000; kaupmehi, erialatöölisi 21 200, koos perekonnaliikmetega 65 400; põllumehi, lihttöölisi 61 800 koos perekonnaliikmetega 201 900. Memorandum to The Supreme Command of the Allied Expeditionary Forces 26.4.1945 NARA RG 59 Box 6624.

¹³⁰ Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 14-15.

¹³¹ *Leedulasi pakutakse selleks hetkeks Saksamaal viibivat 55 130 ja neist on kodumaale repatrieerunud 246 ehk vaid 0,4% Saksamaal viibinutest.* 21.02.1947 ERA 1608-2-496 L.124 *Ajavahemikus 1.7.1947 – 31.8.1948 repatrieeriti 891 leedulast.* IRO news digest no.17 19.11.1948 Tabel 4 NARA RG 278 Box 47.

valitsemise ajal mõnedes laagrites ka Balti riikide kodakondsed, kes anti kui N Liidu kodanikud Moskva võimuesindajatele üle repatrieerimiseks ehk kodumaale saatmiseks. Skriinimisi hakati läbi viima pärast Jalta konverentsi ning nende lõppemise aega pole võimalik täpselt fikseerida, ent see jääb 1940date lõppu.

Kui suurem osa Euroopa erinevates põgenikelaagrites viibinud pagulastest soovis vabatahtlikult kodumaale tagasi pöörduda ning 1945., 1946. aasta alguseks seda tegigi, siis peamiselt Balti riikidest kuid ka teistest Ida – Euroopa riikidest põgenenutel taoline soov puudus, sest nende kodumaal valitses neile vastuvõetamatu riigikord. Baltlaste (sund)repatrieerimine sai alguse pärast Halle kokkulepet, mais 1945, kus korraldati Jalta konverentsil kokkulepitut, mille kohaselt USA, Suurbritannia olid nõus baltlaste kui nõukogude kodanike üleandmisega venelastele. Kuigi hiljem ameeriklased ja inglased taganesid Jalta ja Halle kokkulepetest ning andsid teada, et baltlased ei kuulu kohustuslikus korras kodumaale saadetavate põgenike hulka.

Nii skriinimised kui ka repatrieerimised olid kõikide pagulasorganisatsioonide kui ka Saksamaal okupatsiooni läbiviidavate jõudude poolt, sh. ka USA poolt täpselt reglementeeritud. Tegelikult lähtusid sõelumisi, pagulaste kodumaale saatmist läbiviivad ametnikud oma seisukohtadest, poliitilistest vaadetest ning kuna vastuvõetud seadusi, seadlusi oli võimalik erinevalt tõlgendada, oli alati võimalus oma tegudele või tegemata jätmistele mingi selgitus leida. Nii skriinimiste kui ka repatrieerimiste puhul sai baltlaste elus ja tuleviku suhtes määravaks Jalta konverentsil otsustatu, mis külvas hirmu ja ebakindlust laagrielanikesse kuni uue staatuse fikseerimiseni uuel asukohamaal. Arvuliselt ei suudetud baltlasi kuigi palju sunniviisiliselt kodumaale saata - vastavalt lääne autorite andmetele 700 – 800 eestlast, umbes 3100 lätlast ning 1100 leedulast. Tulevikus kuuluvad need andmed täpsustamisele.

Laagris viibides tekkis baltlastel kaks tõsist probleemi: kodakondsus ja kuulumine Saksa sõjaväkke. Eelpool mainitud probleemid võisid saada saatuslikuks eestlaste, lätlaste, leedulaste väljaandmisel venelastele või siis ümberasumisel kolmandasse riiki. Baltlaste kodakondsusküsimuse osas need riigid, mis ei tunnustanud kolme Balti riigi annekteerimist N Liidu poolt, käsitlesid baltlasi jätkuvalt Eesti, Läti, Leedu Vabariikide kodakondsetena. Riigid, mis aga anneksiooni tunnustasid, pidasid baltlasi nõukogude kodanikeks, kuigi N Liidus tol ajal kehtinud kodakondsuseaduse järgi pidanuks baltlased olema kodakondsuseta.

Tegelikus elus aga kujunes olukord hoopis keerulisemaks. Nii nagu skriinimiste ja repatrieerimiste puhul, ei lähtunud osad ametnikud otsuse langetamisel mitte kehtinud riiklikust seisukohast, vaid tegutsesid vastavalt oma poliitilistele vaadetele või tõekspidamistele. Kodakondsuse küsimuse puhul ei näe ma Balti eksiidiplomaatide, esinduste, organisatsioonide avaldustel, memorandumitel otsest mõju baltlaste kodakondsuse otsuse langetamisel. USA väljendas oma seisukohta N Liidu anneksiooni osas 1940. aasta juulis S. Wellesi deklaratsiooniga ning antud seisukoha juurde ka põhimõtteliselt kõrgemal, riigi tasandil jäädi, ent samas mõned ametnikud pidasid baltlasi nõukogude kodanikeks ning sellega külvasid teadmatust, hirmu teistesse laagrites viibinud baltlastesse.

Saksa sõjaväes teeninud baltlaste suhtes kehtis üks seisukoht – nad on võidelnud liitlaste vastu ja seega kurjategijad, keda tuleb karistada, kodumaale tagasi saata. Lisaks eelnevale ei lubanud mitmed riigid endistel Saksa sõjaväes teeninuil oma maale ümber asuda. USA seisukoht endiste sõjaväelaste osas kattus üldkehtinud arusaamaga: endised Saksa sõjaväes teeninud on kurjategijad, kes tuleks laagrist eemaldada ning keda ei tohi lubada Ühendriikidesse ümber asuda. Balti eksiidiplomaatide, erinevate esinduste, komiteede selgitused, abipalved, pöördumised, et baltlased liitusid enamasti Saksa vägedega selleks, et võidelda oma kodumaa eest N Liidu vastu, ei täitnud täiel määral oodatud tulemust. Skriinimistel tehti teatavaid mööndusi ning osadel endistel sõjaväelastel õnnestus laagrisse edasi jääda.

Selle peatüki eestlaste, lätlaste ja leedulaste põgenemist kajastavatest punktidest selgus, et läände põgenes erinevatel motiividel ühtekokku üle poole miljoni baltlase (neist 70 000 – 90 000 eestlast, ligikaudu 250 000 lätlast ja umbes 300 000 leedulast). Võib välja tuua kolme rahvusgrupi põgenemisega seotud eripärad: Baltlastest kõige enam põgenes eestlasi Rootsi, lätlastest pagulaste seas oli kõige rohkem endisi sõjaväelasi ning leedulaste seas osutus kõrgeimaks intelligentsi protsent.

II Peatükk

2.1. USA immigratsiooniseadused

Ameerika Ühendriigid on maailmas üks tähtsamaid immigratsiooni riike, kus sisseränne mängib võtmerolli rahvastiku ja majanduse arengus.¹³²

Kuni 1880. aastateni oli USAsse sisseränne reguleerimata – kõik, kes suutsid ookeani ületada, võisid seal alustada uut elu. Edaspidi hakati järk-järgult sissepääsu riiki piirama - 1875. aasta Ülemkohtu otsuse järgi kuulub sisseränne USAs kontrolli alla. Esimene Kongressis läbi läinud seadus oli 1875. aasta Immigratsiooniseadus, mis keelas kurjategijate ja prostituutide vastuvõtu. Uued piirangud lisandusid 1882. aastal vastu võetud seadusega, mille kohaselt keelati vaimuhaigete, idiootide ja “nende, kes elavad rahva kulul” sisseränne. 1891. aasta seadus lisas eelnevale juurde haiged, kerjused ja mitmikabielu elavad isikud.¹³³

Sajandivahetusel USA-d tabanud suurest põgenikevoost, kuid osalt ka majanduslikust stagnatsioonist¹³⁴ tingituna, võeti 1924. aastal vastu uus seadus, millega kehtestati immigratsioonile kvoodisüsteem. Tegelikult piirati aga antud seadusega eelkõige Ida- ja Kesk- Euroopa, Aasia ning iseseisvunud Aafrika riikide päritolu inimeste võimalikku sisserännet, kuna mainitud piirkondades asuvatest maadest tulnutesse suhtuti kui Ameerika ellu mitte sulanduvatesse kodanikesse, kes tekitavad ohtu avalikule korrale ja USA väärtustele. Eelpool mainitud riikidele anti sageli miinimumkvoodid, milleks oli veidi enam kui 100 inimest aastas. (Kvoot määrati sisserännanud isikute arvu järgi antud maalt 19. sajandi lõpust kuni 1924. aastani. St. mida rohkem immigrante oli mainitud perioodil riigist USAsse saabunud, seda suurem kvoot saadi¹³⁵). Baltlased kui idaeurooplased kuulusid mittesoovitud sisserändajate hulka. Eesti aastakvoodiks kahe maailmasõja vahel sai 116 inimest, Lätil 236 ja Leedul 386 isikut¹³⁶. Sisserännet ei piiratud lääne - ja põhja-eurooplastele¹³⁷ ning 1924. aasta seadusega säilitasid USA WASPide (st. white

¹³² 1820. ja 1987. aasta vahel asus USAsse elama umbes 54 miljonit inimest, neist 30 miljonit 1861. ja 1920. aasta vahel. **Castles, S., Miller, M. J.** The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World. London, 1993. 51.

¹³³ Miyagawa, *American Immigration and Refugee Law*, 262-263.

¹³⁴ Castles, Miller. *The age of Migration*, 59.

¹³⁵ Miyagawa, *American Immigration and Refugee Law*, 263.

¹³⁶ Baltic DP in Germany dateerimata NARA RG 59 150 Box 3.

¹³⁷ Lynch, Simon, *Immigration the World Over States*, 13; Castles, Miller. *The age of Migration*, 59-60.

Anglo-Saxon Protestant) ehk anglosaksidest valged protestandid suure osakaalu rahvastikust¹³⁸. Suure majanduskriisi tõttu vähendati sissesõidukvoote veelgi. Kolmekümnendate lõpus taastati immigratsioonikvoot 1924. aastal paikapandud arvuni, kuid 1940. aasta varasuvel vähendas USA immigrantide sissesõidukvooti 1930. algusaastate tasemele. 1940. aastal võeti ka vastu Passi seadus (The Passport Act), mis vähendas riiki sissesõidu võimalusi. Teise maailmasõja ajal piirati USAsse sissesõitu veelgi.

Kohe pärast sõja lõppu võttis Kongress vastu Sõja mõrsjate seaduse (War Brides Acti), mille raames võttis USA väljaspool kvooti vastu umbes 120 000 USA sõjaväelasega enne sõda abiellunud naist ning nende last.¹³⁹

1924. aastal kehtestatud ranged kvoodid hoidsid ära laiaulatusliku immigratsiooni USAsse 1952. aastani, mil võeti vastu McCarran–Walteri seadus.¹⁴⁰ President Truman eelistas kvoodisüsteemi kaotamist rahvuslikult päritolult ning pani seadusele veto, kuid kaks-kolmandikku Kongressi mõlemast kojast muutsid presidendi veto kehtetuks. Uue vastuvõetud McCarran –Walteri seadusega ehk teisiti nimetatuna, 1952. aasta Immigratsiooni ja Kodakondsuse seadusega tuli Ameerika Ühendriikide immigratsiooniseadustes kasutusele eelistussüsteem (*inglise keeles the preference system*). Nn. eelistussüsteem tähendas, et iga riigi kvoodi puhul on kindel arv kvoodist reserveeritud kvalifitseeritud tööjõule, USA kodakondsete lähisugulastele ja alalistele elanikele. Kirjeldatud süsteemi kasutati vaid riigi kvoodi ületamise puhul. Kuna aga enamus viisasisid anti suurt kvooti omavatele riikidele, jäi siiski sisserändajatele viisa andmisel valiku aluseks päritolu riik ning põhimõtteliselt jäi eelistussüsteemile marginaalne roll.¹⁴¹ Kuna II maailmasõja järgselt kehtisid eurooplastele Ühendriikidesse sissesõiduks ranged kvoodid, kasvas USAs Aasia ja Ladina-Ameerika immigrantide arv.¹⁴²

Mehhiklased on läbi aegade moodustanud USAsse sisserännul erilise grupi. 19. sajandi lõpus kutsus USA oma lõunanaabreid raudteed ehitama. I maailmasõja ajal muutis USA immigratsiooniseadust mehhiklaste suhtes vähem piiravaks, täitmaks nendega töökohti, mis jäid vabaks sõdurite värbamise ja üle mere sõtta saatmise tõttu.

¹³⁸ Miyagawa, *American Immigration and Refugee Law*, 263.

¹³⁹ Lynch, Simon, *Immigration the World Over States*, 13.

¹⁴⁰ Castles, Miller. *The age of Migration*, 60.

¹⁴¹ Keely, *The United States of America. Retaining a Fair Immigration Policy*, 63.

¹⁴² Castles, Miller. *The age of Migration*, 73.

Tagauks mehhiko päritolu töölistele jäi avatuks ka kvoodisüsteemi ajal.¹⁴³ Suure majanduskriisi ajal, käsitletava etnilise grupi sisseränne vähenes, kuid aktiveerus taas aastatel 1942–1964, kui Bracero programmi raames toodi 4,8 miljonit mehhiko töolist põllumajandustöödele ja kohtadele, kus ameeriklased ise ei soovinud töötada. Piir USA ja Mehhiko vahel tööjõu vahetuseks ei ole kunagi suletud olnud ja seda pole ka nii kerge sulgeda.¹⁴⁴ Mehhiklaste erilisus seisnebki selles, et ameeriklased saavad neid kasutada vajaduse tekkimisel odava tööjõuna kohtades, kus oma inimesed tööd teha ei soovi. On alust arvata, et tänu mehhiklaste tööjõu olemasolule ei kiirustanud USA pärast II maailmasõda põgenikke vastu võtma, sest erinevalt teistest riikidest, ei olnud Ameerika Ühendriikides tööjõupuudust.

USA omab väga olulist rolli põgenike ja emigreeruma sunnitude vastuvõtmisel. Ühendriigid võtsid vastu suure arvu põgenikke, kelle teke oli tingitud II maailmasõja aegsete natsirežiimi ja N Liidu mõju laienemisega Ida-Euroopasse. Põgenike probleemide lahendamiseks võeti Ühendriikides vastu spetsiaalsed seadused, mis olid piiratud ajalise kestvusega või kehtisid vaid kitsale etnilisele grupile, piirkonnale, vms.¹⁴⁵ Esimeseks taoliseks seaduseks sai 1948. aastal vastu võetud DP seadus, mis puudutas eelkõige Ida – Euroopast pärit, sh. Balti põgenikke ning kehtis koos läbiviidud muudatustega 4 aastat. Hiljem on väljaspool kvooti eri seaduse alusel vastu võetud ungarlasi, kuubalasi jne.

2.2. DP Seaduse eellugu

Oletused peagi saabuvast ajast, mil maailmas on palju põgenikke, pärineb läbitöötatud materjalide põhjal 1938. aastast, kui Robert Scott juhtis USA presidendi Roosevelti tähelepanu sõjaohule Euroopas ja mõttele sõja puhkemise korral tuua Ameerika Ühendriikidesse varjule miljon last.¹⁴⁶ Roosevelti vastus ettepanekule oli

¹⁴³ Keely, *The United States of America. Retaining a Fair Immigration Policy*, 62.

¹⁴⁴ Miyagawa, *American Immigration and Refugee Law*, 267 – 268.

¹⁴⁵ Ibid. 264.

¹⁴⁶ *Plaanis oli tuua 12 aastased ja nooremad lapsed Inglismaalt ja Prantsusmaalt. USA garanteeriks tasuta sõidu, söögi, riided ning pärast sõda saadetekase lapsed koju tagasi.* Presidendile Robert Scott'ilt (Greenville Tire&Retreading Co.) 28.9.1938 NARA RG 59 M 1284 Roll 2.

eitav, kuna antud hetkeks olevat viimastel nädalatel üleval olnud sõja oht vähenenud ning põgenike probleemi polnud seega karta.¹⁴⁷

Kuid peagi puhkes sõda ja 1939. aasta detsembris kirjutas USA president Roosevelt USA riigisekretärile Sumner Wellesile vajadusest ellu kutsuda projekt, mis mõjutaks miljoneid kaaslasi (kaaslaste all pidas Roosevelt silmas liitlasi maailmas).¹⁴⁸ Sellest ajendatuna oli järgmiseks Roosevelti poolt astunud sammuks - projekti "M" kokkukutsumine (projekti pealkirjas M tähendab migratsiooni) 1942. aasta novembris. Projekti M kallal pidi hakkama töötama grupp teadlasi arheoloogi ja antropoloogi Dr. Henry Fieldi juhendamisel. Programm oli täiesti salajane (esimest korda kuulus avalikustamisele alles 1947. aastal), millest ei tohtinud teada saada keegi teine peale projektiga otseselt kokkupuutuvate, FBI poolt eelnevalt uuritud ja kontrollitud isikute. Projekti eesmärgiks sai kõikide kättesaadavate materjalide põhjal ülevaate kokkupanemine maailmas toimunud inimeste ümberpaigutamistest kui ka sellega kaasnenud rahvastiku pingeprobleemidest.¹⁴⁹

Projekti eestvedaja H. Field toob ettevõtmise salastamise peapõhjuseks selle, et uurimuse tulemuste pidev avaldamine võinuks ergutada projekti oponente migratsiooni uuringutes¹⁵⁰. Henry Feingold nimetab aga põhjuseks USA huvi köita sioniste, toetamaks ja finantseerimaks juutide ümberasustamist nende oma maale ilma USA sekkumiseta Suurbritannia-Palestiina probleemidesse.¹⁵¹ Tommie Sjöberg kui M Projekti tagamaid uurinu väidab, et projekt oli nii salajane ja ainult poliitilistel põhjustel.¹⁵² Projekti taga nägid eelkõige majanduslikke põhjusi Gradner ja Bernard Baruch tuues välja Roosevelti soovi arendada Euroopa oskustöölise ja intelligenti

¹⁴⁷ Scottile Culbertsonelt (Euroopa osakonna asedirektor) 17.10.1938 NARA RG 59 M 1284 Roll 2.

¹⁴⁸ Sjöberg, *The Power and the Persecuted*, 74-75; Siinkohal tuleks kindlasti mainida, et Riigidepartemangu jõudis info põgenike probleemi tekkimise esimesest päevast: Roosevelt Asepresidendile 4.12. 1939 RG 59 M 1284 Roll 1 alates oktoobrist 1939. Ka leedulased pöördusid ameeriklaste poole seoses Poola päritolu põgenikega Leedus. Povilas Zadeikise kiri edastatud Summer Wellesile 8.12.1939 ja Wellesi vastus Zadeikisele 20.12.1939 NARA RG M 1284 Roll 26.

¹⁴⁹ Projektiga loodeti vastused leida järgmistele probleemidele: 1. Kes on need inimesed, kes vajavad ümberasustamist? 2. Kus nad on? 3. Kuhu nad võiksid minna? 4. Mis on vajalik edukaks ümberasustamiseks? Projekti raames uuriti välja need piirkonnad, mis sobiksid kõige paremini ümberasustuspiirkondadeks nii poliitilises, majanduslikus, sotsiaalses, geograafilises, ökoloogilises, demograafilises kui ka geopoliitilises aspektides. 1944. aastaks oli projekt valmis. **Farago, Ladislav** Refugees: The Solution as F.D.R. saw it. United Nation World nr. 6 1947. Sobivateks piirkondadeks ja riikideks osutusid: USA sh. Alaska, Argentiina, Brasiilia, Boliivia, Venezuela, Põhja-Austraalia, Kanada ja Mandzuuria. Vaatamata soovile, ei sobi Dominikaani Vabariik vatsuvõtjaks riigiks. **Field, Henry**. "M" Project for F.D.R. Studies on migration and Settlement". USA, 1962. 376.

¹⁵⁰ Field, "M" Project, 6.

¹⁵¹ **Feingold, Henry**. The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945. New Jersey Rutgers U. Press. USA, 1970. 85-87.

¹⁵² Sjöberg, *The Power and the Persecuted*, 75-76.

suunamisega kolmandaid riike, luues neist võrreldes USA majandusega mahajäänud riikidest sõjajärgsel perioodil USAle potentsiaalseid partnereid. Ameerika Ühendriigid (Roosevelt) kartsid sõja lõppedes uut majanduslikku depressiooni ning välisturu elavnemisega loodeti suurest kriisist pääseda.¹⁵³

Roosevelt uuris immigratsiooni tagamaid, kuid konkreetseid samme antud probleemi lahendamiseks ei astunud või ei jõudnud astuda. Järgmisel USA presidendil Harry S Trumanil aga ei õnnestunud oma ideid nii kiiresti täide viia kui ta oleks seda soovinud. Tema esimeseks sammuks sai kõne 1945. aasta 22. detsembril, mis oli mõeldud avaldamiseks kõikides olulisemates ajalehtedes ja raadios.¹⁵⁴ Truman leidis, et Oswego laager New Yorgi lähedal, kus asus umbes 1000 itaallast ei ole piisav USA poolne samm nii teravale probleemile. President tõdes oma kõnes, et USA peaks võimaldama neil põgenikel ja emigreeruma sunnitutel, kes erinevatel põhjustel ei saa kodumaale tagasi pöörduda, sisserännet USAsse. Seda eelkõige sissesõidukvootide ajutise muutmisega, sõidu kompenseerimisega ja töökohtade leidmisega Ühendriikides. Sisserändajad peab saatma nendesse piirkondadesse, kuhu on neid kõige enam vaja. Trumani arvates pidi plaani teostamine toimuma koostöös Riigidepartemangu ja Immigratsiooni ning Naturalisatsiooni Ameti vahel. Mõtete realiseerimiseks tuli muuta migratsiooni seadust. Trumani kõne teine osa koosnes direktiivist, mis oli adresseeritud riigisekretärile, sõjaministrile, kohtuministrile, Sõja Kohtu Administraatorile, sotsiaalministrile ja UNRRA peadirektorile.¹⁵⁵ Neid, kellele oli antud kiri mõeldud, pidas president otsustavateks isikuteks nii seaduse väljatöötamisel kui ka elluviimisel. Seoses eelpool kirjeldatud kõnega esitasid baltlased USA presidendile 1946. aasta jaanuaris tänuavaldused.

Uuele, Euroopas asuvate põgenike problemaatikale lahendust otsivale presidendile tuli peamine vastuseis Kongressilt, kus vabariiklased viivitasid võimalikult kaua II maailmasõjast tingitud põgenike ja DP immigratsiooni reguleeriva seaduse väljatöötamise ja vastuvõtmisega. Vaatamata president Trumani korduvatele

¹⁵³ **Gardner Lloyd C.** The New Deal; New Frontiers, and the Cold War: A Re-examination of American Expansion, 1938-1945. David Horowitz (ed.). Corporations and the Cold War. New York, London. 1970. 123; Bernard Baruch'i seisukoht – Sjöberg, *The Power and the Persecuted*, 80.

¹⁵⁴ Statement by the President in Immigration to the United States of Certain Displaced Persons and Refugees in Europe. Dateerimata NARA RG 59 M 1284 Roll 68.

¹⁵⁵ 22. detsembril 1945 esitatud plaani kohaselt tuli viisaside jagada võrdselt rahvuste vahel. Samas aga eelistas president viisade andmist orbudele. Viisade väljaandmisel tuli isikuid väga põhjalikult kontrollida ning viisad anti vaid kontrolli edukalt läbinud kandidaadile kui tal oli olemas sponsor, kes toetas teda majanduslikult, elu alustamisel USAs. Statement by the President in Immigration to the United States of Certain Displaced Persons and Refugees in Europe. Dateerimata NARA RG 59 M 1284 Roll 68.

pöördumistele Kongressi poole palvega suhtuda probleemi tõsiselt ja alustada tööd selle seaduseelnõu kallal, hakati seaduse kallal usinamalt töötama alles 1947. aasta esimesel poolel.

Mainitud ajani takistasid vabariiklased Kongressil DP seaduse väljatöötamist otsides erinevaid ettekäandeid, probleeme. Lisaks valitsesid emigreeruma sunnitude küsimuse lahendamisel Riigidepartemangu ning Sõjaministeeriumi vahel lahkarvamused. Sõjaministeerium olevat jaganud seisukohta, et DPdest tuleb iga hinna eest lahti saada sh. tehti ettevalmistusi agitaatorite gruppide moodustamiseks, kelle ülesandeks saanuks põgenike gruppide kodumaale tagasisaatmine. Kirjeldatud ideest teada saanud, astus Riigidepartemang vahele.¹⁵⁶

1947. aasta alguses, 6. jaanuaril, pöördus Truman taas Kongressi poole kiirustamiseks põgenike ja emigreeruma sunnitude probleemile lahendust leidma. 1947. aasta 16. aprillil saatis Põgenike ja DP nõunik George L. Warren kirja Chrales Liebmanile teatega, et Austraalia hakkab vastu võtma oskustöolistest põgenikke ja kas sedasama ei peaks tegema ka USA.¹⁵⁷

2. juulil 1947 võeti vastu sama aasta 1. aprillil esimeseks sessiooniks kokku tulnud 80. Kongressi poolt *A Bill* ehk *Erakorraline DP vastuvõtu akt*, mille töötasid välja Mr. Ferguson koos kaheksa kolleegiga (Ball, Smith, Saltonatell, Bricker, Cooper, Hatch, McGrath, Mores) ja kus pandi paika DP mõiste. Nende poolt tehtud ettepaneku järgi pidi ümberasustamine USAsse toimuma nelja järgneva aasta jooksul, alates esimesest päevast pärast antud seaduse vastuvõtmist. Eelnõu pakkus välja 400 000 DP vastuvõtmist kvoodiväliste kodanikena.

Seaduse ettepaneku järgi seati kõrgeimaks prioriteediks sissesõiduvõimaluste andmine orbudele, kes on alla 21 aasta; leskedele, lastele, vanematele ning teistele lähisugulastele, kes on USA kodakondsed või isikud, kes teenisid I või II maailmasõjas USA relvavägedes. Lisaks eelpoolmainitutele oleks vaja vastu võtta spetsiaalsete oskustega, teatud prioriteetsetes majandusvaldkonnas tegutsenud isikud,

¹⁵⁶ Kaiv Londoni Saatkonnale. Salajane 8.3.1946 ERA 1608-2-137 L.12.

¹⁵⁷ *Oma vastuses loodab Warren, et Liebman teavitab ka edaspidi teda taolistest asjade käigust, sest hetkel on need väga ajakohased. Warren lisab juurde, et hetkel põgenike vastuvõttu alustanud riigid on huvitatud erialaste, nende nõudmistele vastavate oskustega pagulastest.* Warren Liebmanile 16.4.1947 NARA RG 59 M 1284 Roll 68.

kes sobiksid kõige paremini USA majanduslike vajadustega ja aitaksid kaasa USA kultuuri, usu, majanduse ja industriaalse heaolu kasvule.¹⁵⁸

7. juulil saatis president taas spetsiaalse sõnumi kiirustamaks Kongressi enne suvepuhkusele minekut immigratsiooni akti vastu võtma.¹⁵⁹ Seadus oli küll kojas valmis, kuid teda polnud komiteesse edasi antud. Senat ei võtnud kuulda Fergusonini ettepanekut ning seadust ei võetud vastu. Selle asemel pidi hakkama viieliikmeline komitee (Revercomb, Cooper, Donnell, McCarren ja McGrath) uurima DP probleeme ja esitama 10. jaanuariks 1948 Kongressis raporti.¹⁶⁰ Sellel ajavahemikul avanes paljudel Kongressi liikmetel võimalus reisida välismaale ja hinnata DP probleemi.

Pärast pikki arutlusi Kongressis ja kongresmenide visiite Euroopa põgenikelaagritesse konstateeriti, et DP olukord laagrites on tõesti raske ja väärrib kiiret parandamist. Nii suudeti seadus lõpuks 1948. aasta juunis Kongressi poolt vastu võtta. Alguses oli plaan võtta 30. juuniks 1950. aastaks vastu 205 000 emigreeruma sunnitud. Hiljem muudeti seadust kahel korral (16.06.1950. ja 29.06.1951.), sealjuures suurendati vastuvõetavate arvu 339 000 DPle.

2.3. Baltlaste kogukonnad USAs enne II maailmasõda

Nii nagu eestlaste ja lätlaste II maailmasõja-aegne põgenemine läände omab palju sarnaseid jooni, on ka eestlaste ja lätlaste kogukondade tekkimisel USAs paljuski ühist. Esimesed teated eestlastest ja lätlastest Põhja - Ameerika pinnal pärinevad 17. sajandist.¹⁶¹ Eestlaste ja lätlaste kogukondade arvuline kasvamine kui ka leedulaste esimeste asustuste tekkimine Ameerika Ühendriikides jääb aga 19. sajandi teise poolde, mil USAsse rännati peamiselt majanduslikel motiividel ning kui

¹⁵⁸ A Bill.../ USA-s välja antud sõjapõgenike õigusi puudutavad seadused, mis hakkasid kehtima 1948. aastast. 02.07.1947 ERA 1622-2-95 L.9-10; DP Immigration Act 1948 to All Commanders Directly Under This Headquarters. 14.07.1948 BARA Rei arhiiv, Kartong 8A.

¹⁵⁹ *Oma kõnes rääkis Truman Euroopas, aga eelkõige Saksamaal asuvatest DPdest, ning andis teada, et nende saatus on USA kätes. Osa Euroopa riike ja Ladina Ameerika riigid on juba oma väravad avanud – aeg on ka meil (st. USA) seda teha.* Their Fate is in Our Hands an Urgent Message to Congress by President Harry S Truman. // The Baltic Review No.1 Vol.11 1947. 9-11. Hoover Bildmanis Box 8.

¹⁶⁰ Section II Legislative History 1.2.1949 NARA RG 278 Box 44.

¹⁶¹ Pennar, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, vii, Kärklis, Streips, Streips, *The Latvians in America*, 1.

ümberasumist üle ookeani soodustasid USA immigratsiooniseadused (*Homestead Act*) ja Kalifornia kullapalavik¹⁶².

Esimesed konkreetsed andmed Ameerikas paiknenud leedulastest pärinevad 1659. aastast, kuid teadaolevalt pöördusid nad 1661. aastal Euroopasse tagasi. Järgmine dokumenteeritud leedulaste saabumine Ameerika pinnale pärineb 1830datest.¹⁶³ Leedu kogukonna tekkimise algust USAs aga märgitakse 1868. aastaga, mis osutus esimeseks suurema väljarände aastaks Leedust. Võrreldes teiste baltlastega, põhjendatakse leedulaste hilist väljarännet kodumaalt pärisorjuse hilisema kaotamisega (1861. aastal) ning halvema majandusliku olukorraga. Leedulased siirdusid eelkõige Ameerika Ühendriikidesse, kuna Euroopa riikides oli piisavalt tööjõudu¹⁶⁴ ning nagu eelpool mainitud, kehtisid USAs soodsad immigratsiooniseadused. Erinevatel andmetel lahkus Leedust USAsse 19. sajandi teisel poolel kokku 135 068 kuni (mitteametlikel andmetel) 193 606 leedulast¹⁶⁵.

Kuni kolmele iseseisvale Balti vabariigile *de iure* tunnustuse andmiseni 1922. aastal, puuduvad täpsed andmed Ameerikas viibivate eestlaste ning lätlaste arvukuse kohta, sest USAsse tulnuid registreeriti lähteriigi järgi ning nende kahe rahvuse päritolumaaks märgiti Venemaa. Ametlike andmete põhjal on alust arvata, et 1890dail oli eestlaste arv USAs 5 100, kuid juba 1910. aastal 44 900. Kasvu mõjutas 1905. aasta revolutsioon, mis põhjustas esimese suurema poliitilistel põhjustel Eestist lahkunud emigrantide, enamasti sotsialistlikult meelestatute, laine USAsse.¹⁶⁶ 1900. aasta ametlike andmete järgi viibis USAs 4 309 lätlast, kuid nii nagu eestlaste puhul, oli tegelikult USAs viibivate lätlaste mitteametlik arv tunduvalt suurem.¹⁶⁷ 1905. aasta revolutsiooni tagajärjel lahkus Lätist ligi 5000 inimest ja ametlikel andmetel USAs

¹⁶² Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 1-2. *Nemad tunnistavad, et Kalifornia kullapalavik võis eestlaste USAsse rände teataval määral mõju avaldada, kuid lätlaste USAsse väljarändamise puhul mainitakse kullapalavikku ühe olulise motiivina. Aastal 1849 seati sisse regulaarne laevaliin Läti ja Ameerika vahel. Vt. Kärklis, Streips, Streips, *The Latvians in America*, 1; *Homestead Act* võeti vastu 1862. aastal ja vastavalt seadusele sai igaiüks, kel pere toita ja kel vanust vähemalt 21 aastat, 65 hektarit harimata maad, mida kohustuti harima vähemalt viis aastat. Raag, *Eestlane väljaspool Eestit*, 47.*

¹⁶³ Vt. lähemalt Saldukas, *Lihtuanian Diaspora*, 7-10.

¹⁶⁴ Ibid.10-14. 19. sajandi teisel poolel lahkusid Leedust peamiselt noored mehed vanuses 17- 45 aastat, kuid ka noored naised vanuses 17- 30 aastat. Peamiselt lahkusid töölisel, haritud inimesi oli nende seas väga vähe. Põlluharimine ei kõitnud leedulasi ning pigem otsiti töökohti kaevandustes. Leedulaste jaoks oli välismaal väga tähtsaks kultuuri säilitamise paigaks kirik – koht, kus räägiti oma keelt, kanti edasi kultuuri. Kirikut peeti kui sadamaks, lapikeseks kodumaast. Kirikute juurde hakati aktiivselt koole rajama. Ibid.17-25.

¹⁶⁵ Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 2-3.

¹⁶⁶ Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, vii.

¹⁶⁷ Kärklis, Streips, Streips, *The Latvians in America*, 5.

asuvate lätlaste arvukus kahekordistus.¹⁶⁸ 1920. aastaks tõusis eestlaste arvukus 69 000-ni.¹⁶⁹ Siinkohal on Wolkovich-Valkavičius andmed mõnevõrra erinevad. Ta kirjutab, et ametlikel andmetel viibis USAs vaid 3 500 eestlast¹⁷⁰ ning 20 673 lätlast.¹⁷¹

Kuigi Leedu kuulus enne iseseisvumist samamoodi Venemaa koosseisu, valitses leedulaste suhtes USAs erinev olukord ning nad kanti statistikaraamatutesse “Leedu” päritolu järgi. Leedulaste suhtes tehtud erand tulenes tõenäoliselt nende arvukusest võrreldes teiste Venemaalt saabunud rahvastega. Ajavahemikus 1899-1914 emigreerus USAsse 252 594 leedulast ning 1914 emigreerus Leedust sõja eest 60 302 inimest¹⁷².

Väljarännanud leedulased koondusid eelkõige Atlandi ookeani äärsetesse kirde ja ida (Uus – Inglismaa ehk Maini, Vermonti, New Hampshire ja New Jersey) osariikidesse, lätlased Kesk- Atlandi ookeani äärsetesse (Philadelphia, New Jersey ja New Yorgi) osariikidesse ning Vaikse ookeani ranniku osariikidesse.¹⁷³ Erinevalt teistest, jagunesid eestlased kõige hajutatumalt ega olnud ühte piirkonda kogunenud. Nii ei saa eestlaste puhul kuni 1930dateni välja tuua ühtegi osariiki nagu see oli võimalik teiste baltlaste puhul. Samas, eestlaste eelistatuid osariigid olid nagu lätlastelgi New Jersey ning New York (ennekõike New York City) ja Vaikse ookeani äärsed osariigid (siin saab esile tuua Kalfornia osariigi San Francisco ja Oregoni osariigi Portlandi linnaga).¹⁷⁴

Kui leedulaste puhul saab märkida, et USAsse suundusid eelkõige talupojad, siis eestlaste ja lätlaste puhul lahkusid 18., 19. sajandi alguses meremehed (sh. ka kalamehed), pärast pärisorjuse kaotamist talupojad (eestlastest talupoegade puhul

¹⁶⁸ Ibid. 6.

¹⁶⁹ Vt. lähemalt Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 1-15.

¹⁷⁰ Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 2. Selline suur vahe arvus tuleneb üheltpoolt sellest, et keda peetakse “eestlaseks”, kas Eesti territooriumilt välja rännanud (nii Eestimaalt kui ka Põhja-Liivimaalt enne 1917. aastat) või eesti rahvusest inimest. Teisalt, kuid samas veelgi enam mõjutab arvu suurt kõikumist mitteametliku eestlaste arvu hulka arvatud USAs illegaalselt viibinud eestlased. Tol ajal valitsesid eestlaste loendamisel samad probleemid, mis tänapäevalgi. Kiri Enda-Mai Michelson-Hollandilt 17.11.2004 Kiri töö autori valduses.

¹⁷¹ Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 3.

¹⁷² Võrdluseks teistesse riikidesse, nagu Kanada, Lõuna-Aafrika, Suurbritannia lahkus 1868-1914 kokku umbes vaid 40 000 leedulast. Saldukas, *Lithuanian Diaspora*, 17-2.

¹⁷³ Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 4-5 1880datel koondusid lätlased eelkõige Bostoni, 1930dateks oli sinna jäänud vaid väike osa lätlasti, suurem osa hakkas koonduma New York Citysse ja Chicagosse. Ibid. 9.

¹⁷⁴ Ibid. 9; *New York City on jäänud kõige populaarsemaks paigaks kuni tänaseni. 1933. aastal oli Meie Tee ajalehe andmetel New York Citys 12 000 eestlast.* Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 20.

rändasid USAsse edasi juba kord kodumaalt paremaid tingimusi ning maid Venemaale ja Krimmi otsima läinud) ning 20. sajandi alguses sotsialistliku maailmavaatega inimesed.¹⁷⁵ Siiski tuleb mainida, et USAsse siirdujate hulgas oli vähesel määral ka kõrgharidusega eestlasi, lätlasi, kes asusid tegutsema erinevate USA ülikoolide juures.

Kirjaoskuse tase oli USAsse siirdunud baltlaste seas vägagi madal (lätlastest olid 60,9%, leedulastest 47,5% ja eestlastest 42,3 % kirjaoskajaid¹⁷⁶). Linnas elavate protsent ühtis väga paljuski kirjaoskajate protsendiga (lätlastest 61,3% ja leedulastest 48,3% elas linnas). Eestlaste puhul aga märgib Wolkovich-Valkavičius, et kirjaoskamatud eestlased pigem asusid elama linna, kus neil avanes võimalus haridust saada. Kirjaoskajad läksid aga maale farmipidajateks.¹⁷⁷ Seega, diasporaa kujunemisel USAs mängis olulist rolli ka väljarännanute kirjaoskus.

Baltlaste organisatoorne tegevus st. kooskäimine sai alguse 19. sajandi lõpust. Rajati oma kirik, rahvamajad, mille juures hakati koos käima ning mille juurde asutati sageli ka kool. Seejärel jõudis kord emakeelsete ajalehte asutamiseni (*Eesti Ameerika Postimees* hakkas ilmuma alates 1897. aastast, kaks korda kuus; lätlastel hakkas esimene ajaleht ilmuma 1888 *Amerikas Vēstnesis – Ameerika Sõnumitooja*.) Esimesed ühiskondlikud organisatsioonid (eestlastel *Amerika Eesti Heategev Selts*, lätlaste puhul Bostonis *Läti Tulu Selts*, *Läti Baptistide kogudus Philadelphias*) loodi 19. sajandi lõpus. Lauluseltside ning Eesti Majade rajamine sai alguse 20. sajandi alguses.¹⁷⁸ Seltskondilik ja kultuuriline tegevus ületasid poliitilise aktiivsuse kuni 1905. aasta revolutsioonini, millega kaasnes esimeste poliitiliste põgenike saabumine USAsse. Nagu selgub, ei lahkunud pärast 1905. aasta sündmusi Venemaalt mitte ainult poliitikaga seotud isikud, vaid osa Venemaa asunduste luterlased, keda ei lubatud enam jääda luteri usku.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Vt. Ibid. vii – 20, *Esimesed teadaolevad eesti farmid USAs rajasid just Krimmist tulnud asunikud 1892 Lõuna – Dakotasse*. Vt. Raag, *Eestlane väljaspool Eestit*, 47- 48.

¹⁷⁶ Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 10-11; *Eestlaste madala kirjaoskuse protsendi põhjuseks võib olla asjaolu, et paljud varem Eesti territooriumilt Venemaale ja Krimmi väljarännanud eesti pered siirdusid paremate tingimuste leidmise eesmärgil edasi USAsse*. Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, viii. *Wolkovich-Valkavičius toob välja eestlaste madala kirjaoskuse protsendi põhjuseks asjaolu, et USAsse jõudnute seas oli oskusteta inimeste osakaal suur*. Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 10.

¹⁷⁷ *Eestlastest 41,5 % olid linnades ja 50,4 % farmipidajad. Samas väidab ta, et püsivalt elas maal eestlastest 6,5%, lätlastest 3,25% ja leedulastest 4%*. Ibid. 11-12

¹⁷⁸ Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 4-7.

¹⁷⁹ Raag, *Eestlane väljaspool Eestit*, 48.

Pärast revolutsiooni toimusid kogukondades teatavad muudatused, tulid uued ajalehed, ühiskondlikud organisatsioonid. 1905 - 1917 osutub ajaks, mil Balti piirkonnast lahkunud sotsialistid tegutsesid USAs poliitiliselt aktiivselt.¹⁸⁰ American Esthonian League oli organisatsiooniks lobitöö tegemisel USA valitsuselt Eesti Vabariigi tunnustamise saamiseks. Esimene Läti esindaja Ühendriikides pärineb 1919. aastast kui J. Kalniņš määrati New Yorki Läti konsuliks. Ameerika Rahvuslik Lätlaste Liit saatis koostöös USAs viibinud lätlastega resolutsiooni USA president Wilsonile paludes abi Läti iseseisvumise saavutamiseks. USAs elanud lätlased abistasid I maailmasõjas kannatada saanud kodumaad nii rahaliselt kui ka ravimitega. 1919 külastas tulevane USA president Herbert Hoover Lätit isiklikult, mille käigus sai ta ülevaate sõjakahjustustest. Hoover ja Ulmanis arendasid sõbralikke suhteid ja lätlased arvavad, et sellest oli kasu hiljem USAlt *de iure* tunnustuse saavutamisel Lätile.¹⁸¹ 1919. aasta augustis kohtusid juba eestlaste, lätlaste, leedulaste ja ukrainlaste esindajad USA Senati Rahvusvaheliste Suhete Komiteega.¹⁸²

Pärast *de iure* tunnustuse saamist hakkas tekkima uusi, erinevaid, sh. poliitiliselt neutraalseid organisatsioone (näiteks New Yorgi Eesti Selts Edu loodi 1922), asutati uusi ajalehti. 1922. aastal tuli esimest korda kokku ka Balti – Ameerika Selts New Yorgis, mis koondas Ameerika sõpru Leedust, Lätist, Eestist.¹⁸³ Nii eestlaste kui ka lätlaste seltsielu muutus kahe maailmasõja vahelisel perioodil üha aktiivsemaks: liideti vanu, rajati juurde uusi ajalehti, organisatsioone, tegeleti aktiivsemalt poliitikaga. New Yorgi ja San Francisco kõrvale kerkis tähtsuselt kolmandaks keskuseks Chicago.

Wolkovich-Valkavičius märgib, et 1930dateks olid baltlaste kogukonnad USAs välja kujunenud, saavutanud oma positsiooni ühiskonnas ja teatud majandusliku seisuse.¹⁸⁴ 1933. aasta seisuga, märkis ajaleht *Meie Tee*, USAs viibis

¹⁸⁰ Näiteks eestlastest sotsialistid said isegi 1917. aastaks enda kontrolli alla nii New Yorgi Eesti Seltsi kui ka Eesti – Ameerika Atleet Klubi. Vt. lähemalt Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 9-15, Lätist lahkusid revolutsiooni tulemusena mitmed aktiivsed ning tuntud isikud, sh. Läti sotsialistliku partei rajaja John Ohsol, kes hakkas elavdama lätlaste tegevust USAs. Vt. Kärklis, Streips, Streips, *The Latvians in America*, 7-9

¹⁸¹ Kärklis, Streips, Streips, *The Latvians in America*, 13-14.

¹⁸² Ibid. 14.

¹⁸³ Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 16-18.

¹⁸⁴ Wolkovich-Valkavičius, *Immigrant Population Patterns*, 2-4.

ametlikel andmetel 54 000 eestlast¹⁸⁵, 1939. aastaks ametlikel andmetel 39 047 lätlast¹⁸⁶ ning 1940. aasta rahvaloenduse andmetel 394 811 leedulast¹⁸⁷.

Nii Lätil kui Leedul olid USAs Washingtonis oma saadikuga saatkonnad. Eesti saatkond Washingtonis eksisteeris vaid poolteist aastat (1924. a. algus kuni 1925. a. keskpaik). Edasi piirdus Eesti Vabariik peakonsulaadiga New Yorgis¹⁸⁸. USA omakorda omas saatkonda Riias¹⁸⁹ ja Kaunases. Tallinnas oli vaid konsulaat.

USA on riik, mille kodanikud on enamalt jaolt sisserännanud või on siis sisserännanute järeltulijad. Kuni II maailmasõjani siirdus enamus inimesi Ühendriikidesse majanduslikel põhjustel. Pidurdamaks massilist immigratsiooni kehtestas USA 1924. aastal kvoodisüsteemi, mis teenis kahte eesmärki – 1. vähendati sisserännet ja 2. reguleeriti sisserändajate etnilist struktuuri. Baltlased kui idaeurooplased kuulusid mittesoovitud sisserändajate hulka. Eesti aastakvoodiks kahe maailmasõja vahel sai 116 inimest, Lätil 236 ja Leedul 386 isikut.

Omaette grupi USAsse sisserännanute seas moodustavad mehhiklased, keda on läbi aegade kasutatud odava tööjõuna ameeriklaste poolt väheväärtustatud töökohtadel. Ka II maailmasõja järgsel ajal täideti mobilisatsiooni tõttu tühjaks jäänud töökohad mehhiklastega ning erinevalt Euroopa riikidest ei olnud USAl otsest põhjust tööjõu värbamiseks laagrites viibinud pagulasi riiki vastu võtta.

Tolleaegne USA president Roosevelti mõtted sõjast tingitud potentsiaalsete põgenike probleemi lahendamiseks tekkisid 1939. aasta detsembris. Reaalsete sammudeni jõuti 1942. aasta novembris kui president Roosevelt kutsus kokku grupi teadlasi välja töötama põgenikeprobleemi lahendamise plaani. Kogu Roosevelti II maailmasõja aegset tegutsemist antud küsimuse lahendamisel iseloomustas kaks

¹⁸⁵ Penner, Parming, Rebane, *The Estonians in America*, 20.

¹⁸⁶ Kärklis, Streips, Streips, *The Latvians in America*, 23.

¹⁸⁷ Võrdluseks Lõuna-Ameerikas oli samal ajal umbes 100 000 ja Inglismaal umbes 10 000 leedulast. Bartusevičius, *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland*, 9.; Sh. leedulasi viibis USAs koguni ca 6 % kogu Leedu rahvaarvust. Leedulasi hakati eraldi välja tooma USA statistika kogudes alates 1899. aastast. Neist oli 13,2% põllumehi ja suureks üllatuseks oli USAsse jõudnud leedulaste kirjaoskus vaid 52%. Wolkovich-Valkavičius peab selle põhjuseks leedulaste hilist vabanemist pärisorjusest ja Leedus ei olnud 19. sajandi teisel poolel toimunud sellist hariduse edendamist kui Lätis ja Eestis. Ibid. 9.

¹⁸⁸ **Medijainen, Eero.** Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918–1940. Tallinn, 1997. 256.

¹⁸⁹ Siinkohal ei tasu antud teema puhul alahinnata Riia saatkonnas kahe maailmasõja vahel töötanud isikute George F. Kennan, Charles E. Bholen, Evan E. Young, Robert F. Kelley, Loy W. Henderson ja John C. Wiley osa sõjajärgses USA välispoliitikas (nn Riia Grupp). Vt. **Medijainen, Eero.** The “Riga Group” and the Origins of the Cold War. // “Muille, maille, Vierahille ...” Kalervo Hovi ja yleinen historia. Turun Historiallinen Yhdistys. Vaasa, 2002. 73–90.

suunda – huvi juutide vastu, luua neile oma riik, kuhu Euroopa erinevates laagrites asuvad juudid ümber paigutada, ja põgenike ümberasustamise suunamine majanduslikult vähem arenenud riikidesse – eriti Lõuna - Ameerikasse, tõstmaks antud piirkonna majanduslikku taset ja konkurentsivõimet. Uus USA president Truman eelistas pagulaste vastuvõtmist Ühendriikidesse nende massilise ümberasustamisele kolmandatesse riikidesse. Kuna aga pärast II maailmasõda ei kaotatud 1924. aastal kehtestatud kvoodisüsteemi, pidi Kongress välja töötama spetsiaalseid seadusi, mis olid piiratud ajalise kestvusega või kehtisid vaid kitsale etnilisele grupile või piirkonnale. Taoliste seaduste hulka kuulub ka DP seadus 1948. aastast.

Eestlaste ja lätlaste kogukondade tekkimine USAs ulatub 17. sajandisse erinevalt leedulastest, kes hakkasid Ameerikasse ümber asuma 19. sajandi teisel poolel, pärast pärisorjuse kaotamist. Peamiseks kodumaalt lahkumise motiiviks baltlastele tol ajal oli paremate majanduslike tingimuste otsimine.

Kui kirjanduse põhjal võrrelda II maailmasõja eelset kolme kogukonda USAs selgub, et leedulasi oli arvult tunduvalt enam, nende diasporaa vanus oli noorem kui eestlastel ja lätlastel. Leedulasi ühendas kirik ning leedulastel on olnud ja on religioon tugevaks liitjaks. Leedulasi iseloomustas tugev soov säilitada rahvuslikku kultuuri (neil oli oma maal rahvuslik ärkamisaeg läbi elamata nagu see oli olnud eestlastel ja lätlastel) ning identiteeti. Leedulaste puhul oli oma kultuuri alalhoidmiseks olukord soodsam, sest nad olid rohkem koondunud kindlatesse piirkondadesse. Et leedulased olid põhiliselt samaealised, lõi see aluse rahvusgrupi jätkusuutlikkuseks. Tänu diasporaa arvukusele said tegutseda rahvuskoolid. Leedulaste puhul oma rahvusgrupi tihe kokkuhoidmine avaldas kindlasti ka mõju II maailmasõja aegsele poliitilisele võitlusele oma rahvuskaaslaste ja teiste baltlaste eest.

Poliitiliselt aktiivsed lätlased omasid häid sidemeid ja saavutasid parema kontakti USA kõrgemate poliitikutega juba enne II maailmasõda. Eestlased olid oma rahvusele omaselt enam hajutatud osariikide vahel ning eestlaste puhul ei saa me rääkida taolisest oma olemuselt tugevast diasporaast nagu oli see leedulastel.

III Peatükk

3.1. USA roll rahvusvahelistes põgenikeorganisatsioonides ning käitumine laagrites viibivate baltlastega.

Põgenike küsimuste lahendamise tegelesid erinevatel perioodidel erinevad rahvusvahelised põgenikeorganisatsioonid. Antud punktis lahkangi USA osalust ja mõju kolmele, II maailmasõja ajal maailma eri paikadesse sattunud pagulasprobleemi lahendamise tegelema organisatsioonile – Valitsustevaheline Põgenike Komitee (Intergovernmental Committee on Refugees – IGCR), Ühinenud Rahvaste Abistamis- ja Rehabilitatsiooni Valitsusele (United Nations Relief and Rehabilitation Administration - UNRRA) ning Rahvusvahelisele Põgenike Organisatsioonile (International Refugees Organization - IRO). Töös ei peatu organisatsioonide struktuuride kirjeldamisel¹⁹⁰, vaid minu eesmärgiks on leida vastus järgnevale küsimusele: Mil määral olid II maailmasõja ajal ning järel tegutsenud põgenike organisatsioonid sõltuvuses USA välispoliitilistest vaadetest; Kas USA pagulasorganisatsioonide poliitika oli kooskõlas baltlastele esitatud avaldustega ja kirjades deklareerituga?

Teema paremaks mõistmiseks on vajalik tunda USA tegevust juba IGCRs algusaegadel ning seetõttu tuleb ajas minna 1938. aastasse, mil loodi IGCR. Kuna IRO suutis põhimõtteliselt II maailmasõjast tingitud pagulasprobleemi lahendada, lõpeb USA rolli lahkamine rahvusvahelistes põgenikeorganisatsioonides 1950. aastaga, mil IRO lõpetas oma tegevuse.

3.1.1. IGCR

II maailmasõja eelõhtul ei suutnud Rahvasteliidu juures eksisteerinud põgenike organisatsioon ega ka Euroopa riigid ise lahendada tekkinud juudi põgenikega seotud probleeme. Ühelt poolt osutusid probleemid majanduslikeks, kuid peamiseks põhjuseks sai Euroopa riikide valitsuste passiivsus nii põgenike lubamisel

¹⁹⁰ *Struktuuridest annavad ülevaate järgmised autorid: Holborn. The International Refugee Organization, Proudfoot. European Refugees 1939-1952, Sjöberg. The Powers and the Persecuted, Kool. DP Kroonika.*

oma riigi territooriumile kui ka neile asüüli andmisel. Asüüli andmisega kardeti liigselt ärritada Saksamaad.¹⁹¹ Üleskerkinud küsimuste lahendamiseks loodigi 1938. aasta märtsis ameeriklaste initsiatiivil Eviani konverentsil IGCR. Ameeriklaste poolt loodud organisatsioon funktsioneeris Rahvasteliidust sõltumata. Komitee esialgseks ülesandeks sai Saksamaalt ja Austriast põgenenud juutide eest hoolitsemine. Euroopa riigid lootsid, vaatamata Saksamaa keeldumisele tunnustada IGCRi, USA abile läbirääkimistel Saksamaaga, sest USA, nagu ka Saksamaa, ei kuulunud Rahvasteliitu ja võinuks seetõttu saada omavahel parema kontakti.

Organisatsiooni esimesel tegutsemisaastal oli IGCRs domineeriv USA roll ning Euroopa riigid olid olukorraga rahul. Taolise aktiivsuse taga näen kahte põhjust:

- (1) USA saaks sekkuda teiste riikide poliitikasse lahendamaks võimalikke, tulevikus oma riigis esilekerkivaid majanduslikke probleeme¹⁹²;
- (2) USA huvi Euroopa erinevates riikides viibivate juudi põgenike küsimuse lahendamisel¹⁹³.

1939. aastast kuni 1943. aasta aprillini, mil toimus Bermuda konverents, kus arutati IGCR edasist tegevust, oli USA äraootaval seisukohal. Pagulasküsimuses kulges IGCRi töö probleemideta ning poliitiliselt vaadati ja oodati, kuidas asjad arenevad.

Bermuda konverentsil nõudsid nii USA kui ka Suurbritannia IGCRi töös suuri muudatusi. Ameeriklased, väidetavalt president Roosevelti initsiatiivil, soovisid IGCRst teha uut põgenike organisatsiooni, mis tegeleks lisaks Saksamaa ja Austria ka Itaalia, Hispaania ja N Liidu, sh. Balti riikide põgenikega. Roosevelti idee sai teoks ja pärast Bermuda konverentsi laienes IGCR mõju kõigile Euroopa põgenikele.¹⁹⁴ Bermuda konverentsile kutsuti ka N Liit, keda ei olnud 1938. aastal arvatud IGCR rajajate riikide hulka. Kutse esitamiseks arvan olevat mitmeid põhjuseid:

- (1) 1943. aastaks põhjustas N Liit ise põgenikevoo;
- (2) selleks hetkeks oli N Liidust saamas USA ja Suurbritannia liitlane;
- (3) poliitiliselt oli sellel pinnal kasulik luua kontakt N Liiduga.

¹⁹¹ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 38.

¹⁹² Gardner. *The New Deal*, 123; Bernard Baruch'i seisukoht – Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 80.

¹⁹³ Juudi riigi loomise teema on väga intrigeeriv ning viimase seos USA välispoliitikaga II ms eelõhtul, ajal ja pärast, tihe. Probleem selles valdkonnas ei seisne mitte ainult uue riigi loomises, vaid kogu mõjuvõimu laiendamises strateegiliselt olulisse piirkonda, kus siiani kontrollis olukorda Suurbritannia. IGCR, USA ja uue juudiriigi loomise kohta vt. Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 46-49; 72-73 ja Kool. *DP Kroonika*, 5.

¹⁹⁴ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 38-39.

Vaatamata ootustele N Liit konverentsile ei ilmunud. Sama aasta oktoobris toimunud Moskva konverentsil pidi toleaeagne Suurbritannia välisminister Anthony Eden mõjutama N Liitu astuma IGCR liikmeks, millega viimaks 28. detsembril 1943 N Liit nõustus.¹⁹⁵ Pärast Bermuda konverentsi liitus IGCRiga mitmeid teisigi riike. Paranes organisatsiooni majanduslik olukord ning riikidele, mis nõustusid põgenikke vastu võtma, lubati hakata maksma rahalist toetust.¹⁹⁶

3.1.2. UNRRA loomine ning tegevus

Vaatamata USA initsiatiivil IGCRs läbiviidud muudatustele, rajati 1943. aasta 9. novembril uus põgenikeorganisatsioon - UNRRA. Vastloodud organisatsiooni olulisimateks liikmesriikideks olid nagu IGCR puhulgi, USA ja Suurbritannia¹⁹⁷. Siinkohal tekib küsimus, miks eelkõige USA, kuid ka Suurbritannia soovisid luua uut, aga mitte laiendada IGCRi kui alles äsja, 1943. aasta kevadel reorganiseeritud organisatsiooni? N Liidu osalemine või mitteosalemine ei saanud olla põhjuseks uue organisatsiooni loomisel, sest läbirääkimised N Liidu liikmesriigiks saamisest IGCRs toimusid ning Moskva esindus võttis osa UNRRA loomisest. Kuna on alust arvata, et nii ameeriklased kui ka inglased valdasid täit informatsiooni nii maailmas valitsenud olukorrast, rahvaste liikumisest¹⁹⁸ kui ka pilti sellest, milliseks võib olukord maailmas kujuneda pärast sõda, on vähe tõenäoline, et ei suudetud ette näha nii suurt põgenike voogu. Seega, uue organisatsiooni loomine oli tingitud vaid sellest, et IGCR ei tulnud oma tööga toime või siis mõnel riigil (USA, Suurbritannial) tekkis (poliitiline) huvi luua uus organisatsioon.

Nii nagu IGCRs, kuulus UNRRAs suurim mõjuvõim USAle. USA toetas majanduslikult organisatsiooni kõige enam ja nõudis endale suurimat

¹⁹⁵ Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 143-144.

¹⁹⁶ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 38-39.

¹⁹⁷ Juba 1941. aastal alustasid USA ja Suurbritannia läbirääkimistega sõja poolt laastatud maade rekonstrueerimiseks, mille väljundiks loetaksegi UNRRA loomist. Holborn. *The International Refugee Organization*, 15. Enamus UNRRA personalist, mille komplekteerimine osutus spetsialistide nappuse tõttu raskeks, saabus ka Ameerikast ja Inglismaalt. Proudfoot. *European Refugees 1939-1952*, 105.

¹⁹⁸ Näiteks: WRB – War Refugees Board tegutsemise ajal Türi raadio annab teada, et eestlased põgenevad. Johanson Stockholmist USA saatkonnast USA riigisekretärile 20.9.1944 NARA RG 59 M 1284 R 50. Johnsoni ülevaated USA Riigisekretäril, mille kaudu USA oli täpselt teada Rootsi põgenenud baltlaste arv, elu laagris, elu pärast laagrit, kõik seadused, mis neid hakkasid puudutama, N ohvitseride visiidid laagritesse repatrieerimise eesmärgiga, N Liidule väljaandmine, N kodakondsuse andmine. NARA M 1284 Roll 51, 52, 55.

otsustamisõigust¹⁹⁹. Pärast UNRRA loomist jagati UNRRA Nõukogu initsiatiivil IGCRi ja UNRRA põgenike pärusmaad. UNRRA tegutses Saksamaal, Austrias, Itaalias, Lähis-Ida riikides ja Hiinas.²⁰⁰ IGCR pidi nüüdsest organiseerima Prantsusmaal, Belgias, Hollandis, Rootsis, Šveitsis, Türgis, Hispaanias, Portugalis viibivate põgenike saatust.²⁰¹ Sellise geograafilise jaotuse taga oli eeldatavasti USA initsiatiiv, kuna UNRRA hoolduse alla jäänud piirkonnad olid strateegilisemalt tähtsamad ning USAle enam huvipakkuvad alad. Võibolla vähemtähtsam, kuid mitte siiski tähtsusetu on seik, et UNRRA neljast peadirektorist olid esimesed kolm päritolult ameeriklased.²⁰²

1944. aasta esimesel poolel, vahetult enne suure põgenikevoo saabumist Saksamaale, otsustati, et kuna IGCR majanduslik olukord on halvem kui UNRRA, saab UNRRA ülesanneteks ka IGCRle määratud piirkonnas kuni IGCR tegutsemise lõpuni vabatahtlikult repatrieeruda soovivate põgenike ning mitte repatrieeruvate pagulaste eest hoolitsemine seni, kuni soovi avaldanud repatrieeruvad või IGCR leiab mitterepatrieeruvatele isikutele ümberasumiseks sobiva riigi.²⁰³

Lisaks UNRRAle ja IGCRle tegeles Saksamaal ja Austrias pagulasprobleemidega Liitlaste Ekspeditsiooniarmee Peakorter (Supreme Headquarters of Allied Expeditionary Forces - SHAEF). UNRRA ja liitlaste militaarvõimude vahel sõlmiti 1944. aastal leping, mille järgi UNRRA oli kuni sõjajärgse perioodi alguseni militaarvõimude patronaazi all²⁰⁴. See tähendas

¹⁹⁹ USA kattis UNRRA eelarvest (3,6 miljardit \$) 40 % ehk (2,8 miljardit \$) Salomon. *Refugees in the Cold War*, 48 Proudfoot'i andmete kohaselt kandis juhtiv nelik 75% UNRRA kuludest (USA- 40%, N Liit ja SB mõlemad 15%, Hiina 5%). Proudfoot. *European Refugees 1939-1952*, 101-102.

²⁰⁰ UNRRA hoolitsuse alla kuulus Saksamaal seisuga mai 1946 – 715 000 isikut, Austrias aprill 1946 - 46 000, Itaalias juulis 1946 - 26 000, Lähis-Ida riikides mai 1944 - 37 000, Hiinas mai 1947 - 45 000 isikut. Holborn. *The International Refugee Organization*, 22.

²⁰¹ Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 169 viide 2.

²⁰² UNRRA koosnes kolmest organist: Nõukogu (Council), Peadirektor (Director General) ja Keskkomitee (Central Committee). Otsused langetati UNRRA Nõukogu poolt, kuhu kuulus igast riigist üks esindaja. Nõukogu poolt valiti peadirektor, kes oli vastutav Nõukogu ees. UNRRA peakontor asus Washingtonis, Euroopa allüksuse kontor asus Londonis. Pagulaste osas kujunes alluvusredel üheksaosaliseks: UNRRA Nõukogu, UNRRA Keskkomitee, Peadirektor, Euroopa Regionaalne Talitus, DP operatsioonide juht Saksamaal, Tsooni direktor, distrikti direktor, tiimi direktor, laagri direktor. Vt. selle kohta Kool. *DP Kroonika*, 547- 550.

²⁰³ Samas UNRRA ametnikud pidasid loomulikuks, et kes ei soovinud kodumaale tagasi pöörduda, läksid IGCR hoole alla tagasi, mille peale IGCRi direktor teatas, et kõik need kellel on kodumaale tagasipöördumisest keeldumiseks konkreetsed põhjused, ei kuulu enam IGCR vastutuse alla. Salomon. *Refugees in the Cold War*, 108; Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 153.

²⁰⁴ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 50. Vastavalt lepetele vastutas SHAEF alguses laagrite varustamine; emigreeruma sunnitute ja põgenike liikumise koordineerimise – st. repatrieerimisega seotud isikute laagrisse kokkukogumise, transpordi ja administratsiooni eest; samuti julgeoleku, rahu ja korra hoidmise eest. Madise. *Repatrieerimine oli peaülesandeks*, 51. Sõjaväevõimudega koostöös oli UNRRA pädevuses administratsiooni varustamine; vabatahtlike organisatsioonide

UNRRAlle, et sõja ajal sai ta funktsioneerida ainult liitlaste kontrolli ja järelvalve all. Kuigi põgenikele tundus, et kõike tegi nende heaks UNRRA, siis tegelikult laagrite rajamine sõltus eelkõige SHAEFist, sest laagrite varustamine käis sõjaväe ladudest.²⁰⁵ Suutmata tegelikkuses tegevuspiire täpselt järgida, tekkisid SHEAFi ja UNRRA vahel suured konfliktid, mis kahjustasid mõlema organisatsiooni tööviljakust ja mainet.

Konfliktid tekkisid omakorda ka UNRRA sees. Organisatsiooni loomisel ei olnud vastloodud ühingu põhikirja märgitud, mis saab isikutest, kes saaks, aga ei soovi koju pöörduda. N Liidu juhtkonna arvates pagulased, kes ei soovinud kodumaale tagasi minna, ei tohtinuks saada UNRRAlt mingisugust abi. Olukorda pingestasid Ida-Euroopast, sh. endistest Balti riikidest juurde saabuvad põgenikevood. N Liit oli huvitatud uute vallutatud riikide ja satelliitriikide kodanike tagasisaamisest, sest Moskva ei soovinud mainitud piirkonnast pärit etniliste gruppide diasporaade tekkimist läänes, kuna nende baasilt võisid tulevikus tekkida nõukogude võimu vastase võitluse kantsid.

Kuna 1946. aasta alguseks väljus UNRRA USA kontrolli alt sai tooniandvaks riigiks organisatsioonis N Liit. Edaspidi hakati UNRRA töös toimima vastavalt N Liidu soovidele - laagrites algasid skriinimised, repatrieerimised, mille läbiviimise mõtteks saigi abi mittevajavate isikute, kurjategijate eemaldamine laagrist. Kurjategijate hulka kuulusid Saksa sõjaväes teeninud ning abi mittevajajate hulka arvati N Liidu äranägemise järgi kõik nõukogude kodanikud. Eelnev puudutas otseselt baltlastest laagrielanikke nii teenimisega Saksa sõjaväes kui ka üleskerkinud kodakondsusküsimusega.

Ferdinand Kooli järgi 1945. aasta kevadest kuni 1946. aasta kevadeni suures ulatuses skriinimisi ei toimunud.²⁰⁶ Põhjused:

- (1) UNRRA peadirektor (Herbert H. Lehman) ja Euroopas viibinud DP ja põgenike operatsioonide peadirektor (Sir Frederick Morgan) ei pooldanud põgenike vägivaldset kodumaale saatmist;

töö kooskõlastamine ja järelvalve; lisavarustuse tagamine – tubakas, lastele maiustused, meelelahutus, õppevahendid; informatsioonikeskuse korraldamine ning vajaduse korral repatrieerimise assisteerimine, emigreeruma sunnitute vastuvõtu organiseerimine kodumaal. UNRRA registreeris, identifitseeris ning viis läbi skriinimise st. kas laagris viibivad emigreeruma sunnitud omasid õigust UNRRA/SHAEFi hoolekandele või mitte. Salomon. Refugees in the Cold War, 50-52; Madise. Repatrieerimine oli peatulesandeks, 51.

²⁰⁵ Kool. DP Kroonika, 96. Salomoni kohaselt oli aga SHAEFi olulisimaks eesmärgiks sõja võitmine; Saksaal okupatsiooni organiseerimine ning seejärel alles põgenike ja DP eest hoolitsemine ja elu koordineerimine. Salomon. Refugees in the Cold War, 51.

²⁰⁶ 1946. aasta algusest sama aasta kevadeni olid laagrielanike sõelumised kaootilised, ajutise iseloomuga, kohaliku algatusega operatsioonid. Kool. DP Kroonika, 592-593.

(2) SHAEFi likvideerimisest 15.07.1945. aastal²⁰⁷ tingitud töö juhtimise üleandmine Liitlaste Kontrollkomisjonile Saksamaal (ehk Saksamaad okupeerivatele riikidele) ning sellest tulenevalt valitses segane aeg.

Seoses SHAEFi likvideerimisega pidid kõik Saksamaad okupeerivad sõjaväevõimud 1945. aasta lõpust -1946. aasta alguseni sõlmima UNRRAGA eraldi lepingud.²⁰⁸ Erinevalt teistest, N Liit taolist lepingut ei sõlminud ega lubanud ka UNRRAl oma tsoonis tegutseda. Samas ei olnud see midagi uut, sest taolised probleemid eksisteerisid juba N Liidu ja SHAEFi vahel, kuna N Liidu sideohvitserid ei aktsepteerinud SHAEFi autoriteeti.²⁰⁹ Vastavalt äsja sõlmitud lepingutele kuulusid baltlased, kes olid kodumaalt lahkunud II maailmasõja tulemusena, st. alates 1.09.1939 kuni lepingu sõlmimise hetkeni, UNRRA hoolekande alla.²¹⁰

Arhiivimaterjale läbi töötades ilmnes, et 1945. aasta lõpus plaaniti pagulaste eest vastutunud ja hoolt kandnud rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide pärusmaade jagamisel olulist muudatust. Nimelt 1945. aasta novembrist hakkas IGCR tegelema lisaks Saksamaa, Austria ja Hispaania põgenikele ka oma hallatavas piirkonnas vaieldava kodakondsusega põgenikega.²¹¹ Alles oli majanduslike ressursside puudumise tõttu IGCR ülesandeid kärbitud, kuid nüüd avardati tema tegevusvaldkondi kõige probleemsemas valdkonnas. Kuna IGCRi ülesanded laienesid vaid tema hallatavas piirkonnas siis ei pidanuks antud muudatus baltlasi puudutama.

Hetkel jäävad arusaamatuks põhjused, miks selline samm ette võeti. N Liit oli selleks ajaks mõlema organisatsiooni liikmeks. UNRRAs omas ta suuremat rolli kui IGCRs. Kas põhjuseks võis olla UNRRA ja IGCRi ametnike erimeelsused? UNRRAs teostatud USA poliitikale oli omane Moskva meelsus (aktiivne koostöö N Liiduga, vastutulek Moskva esindajate soovidele skriinimiste ning repatrieerimiste läbiviimise osas²¹²), mis võis tuleneda eelkõige president Roosevelti ja tema lähikonna vaadetest.

²⁰⁷ Proudfoodi andmete kohaselt kuulus enne 30.09.1945. SHAEFi hoole alla Saksamaal, Austrias ja Tšehhoslovakkias 21 000 eestlast, 62 000 lätlast ja 47 000 leedulast; Itaalias olid vastavad numbrid 19 eestlast ja 115 leedulast, ühtki lätlast; Taanis 1010 eestlast, 2077 lätlast ja 2863 leedulast; Norras ühtki eestlast, 166 lätlast, ühtki leedulast. Proudfoot. *European Refugees 1939-1952*, 159-161.

²⁰⁸ Suurbritannia kirjutus alla 27.11.1945, Prantsusmaa 18.02.1946, USA 19.02.1946; Holborn. *The International Refugee Organization*, 21.

²⁰⁹ Samas anti igale tsoonile võimalus teha vastavalt põgenike vajadusele UNRRAst sõltumatuid otsuseid. Madise. *Repatrieerimine oli peaaülesandeks*, 51.

²¹⁰ Proudfoot. *European Refugees 1939-1952*, 243.

²¹¹ Londoni saatkonnale Byrnes'ilt US Urgent. 2.11.1945 NARA RG 59 M 1284 Roll 60 *Dokumendi olemasolu kinnitab ka Tommy Sjöberg*. Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 170.

²¹² See, et repatrieerimised ei toimunud just põhikirja kohaselt, peegeldab põgenike suhtumine organisatsioonidesse. Teada on UNRRA Moskva meelne tegevus. Põgenike Kaitsekomiteelt Thomson,

Kuigi nii IGCR kui ka UNRRA personal komplekteeriti Roosevelti valitsemise ajal, leiab nii arhiivi allikates kui ka kirjanduses kritiseerimist vaid UNRRA ameeriklastest personali liigne Moskva meelsus²¹³. Kuna president Truman ei olnud rahul UNRRA tegevusega, organisatsiooni suhtumisega koju mitte tagasi pöörduda soovivatesse põgenikesse²¹⁴ ning leidis, et IGCR ametnikkond on professionaalsem, siis arvatavalt soovis USA president probleemsete põgenike haldamise anda IGCRi alla.

Miks üldse sai UNRRAs tooniandvaks sõbralik suhtumine N Liitu ning tema nõudmistele vastutulek; kas see oli tingitud vaid Roosevelti ja tema lähedal seisnud nõunike teatavast Moskvameelsusest? Arvan siin olevat kolm peamist (poliitilist)põhjust:

- (1) UNRRA personali komplekteerimise ajal oli USA välispoliitikale omane teatav Moskvameelsus. USA ei soovinud N Liiduga tülli minna, sest ameeriklased vajasisid Moskva toetust Jaapani alistamisel. Jaapani vallutamine oli aga USAle strateegiliselt tähtis;
- (2) Vältimaks oma riigis majandusprobleemide tekkimist, loodeti sõja lõppedes pagulasprobleem lahendada eelkõige põgenike kojusaatmisega. Rooseveltil oli suur hirm, et pärast sõda võib USAd tabada samasugune majanduskriis nagu oli 1930datel aastatel;
- (3) Moskva otsene mõju UNRRA tegevusele²¹⁵. Pärast Trumani saamist uueks USA presidendiks ning USA välispoliitilist meele muutust N Liidu osas, jäid ameeriklastest ametnike seas UNRRAs kehtima varasemad seisukohad, seda ka baltlaste suhtes.

D. ja Martin D. kiri Altmeyerile (IRO esimees)16.4.1947, ERA 1622-2-44 L.96 – 97; Kool. DP Kroonika, 548.

²¹³ *Enamus UNRRA personalist, mille komplekteerimine osutus spetsialistide nappuse tõttu raskeks, saabus Ameerikast ja Inglismaalt. Proudfoot. European Refugees 1939-1952, 105. UNRRA ametnikele on ette heidetud korrupsiooni, emigreeruma sunnitule/põgenikele mõeldud toidu ja muude esemetega hangeldamist, brutaalset käitumist laagrielanikega ja liigset koostööd N Liidu esindajatega. PCIRO esimehele A. Altmeyerile Põgenike Kaitsekomiteelt D. Thompsonilt ja D. Martinilt 16.4.1947. ERA 1622-2- 44 L.96-97.; Kaasik, E. Meie sõjameeste vintsutusi. // Võitleja. 1950 nr.1; Bakis, E. Oleme diipiid. // Meie Tee aprill, 1950. 71. "Nationalitende" kirjutab: UNRRA on vihmavarjuks, mis varjab nii salajasi Vene agente kui ka kuritegelikke elemente, kes tegelevad sala- ja narkootiliste ainete kaubitsemisega. Väidetaks, et UNRRAt kasutatakse NKVD agentide varjuks ning selles organisatsioonis teenib kuritegelik element miljoneid". Nationalitende. London 10.08.1946 BARA Koern arhiiv Kartong 30. Ka põgenike jaoks oli UNRRA Moskva meelne organisatsioon.*

²¹⁴ *Leian, et Trumani rahulolematusele viitab UNRRA tegevuse osas ka see, et Truman adresseeris oma 22. detsembril 1945. aastal peetud raadiokõne, milles pakkus välja kodumaale mitte tagasi pöörduda soovivate põgenike vastuvõtmist USAsse, ka UNRRA Peadirektorile. Statement by the President in Immigration to the United States of Certain Displaced Persons and Refugees in Europe. Dateerimata NARA RG 59 M 1284 Roll 68.*

²¹⁵ Kool. DP Kroonika, 547.

Balti põgenike elu ja tulevikku puudutavad sündmused 1945. aastal (skriinimised, repatrieerimised) läksid vastuollu USA riiklikul tasemel deklareerituga. Ühelt poolt deklareeriti, et USA ei tunnusta Balti riikide annekteerimist N Liidu poolt (S. Wellesi deklaratsioon 23. juulist 1940.), teisalt aga nimetati nii Jalta kui Halle konverentsil baltlasi nõukogude kodanikeks ja sellest tulenevalt lubati baltlasi hakata laagritest skriinima, koju saatma. Kuigi 1945. aasta lõpus vaadati ameeriklaste ja inglaste poolt Halle seisukohad üle ning deklareeriti, et baltlased ei ole nõukogude kodanikud, avaldas 1945. aasta esimesel poolel ameeriklaste väljaöeldud seisukoht mõju ka järgmistel aastatel, põhimõtteliselt kuni baltlaste uue staatuse fikseerimiseni.

Toimunud meelemuutustele USA välispoliitikas viitab 1945. aasta novembris USA riigisekretär James F. Byrnesi teade Londoni USA saatkonnale. Kuna kõik põgenikud ei soovi kodumaale tagasi pöörduda, toetasid nii USA kui ka Suurbritannia valitsused otsust, et neile põgenikele tuleks anda aega järelemõtlemiseks. Sel perioodil peaks nende eest hoolitsema UNRRA hallataval alal UNRRA ja IGCRi piirkonnas IGCR²¹⁶. USA ja Suurbritannia eestvedamisel vaadati 1945. aasta lõpus läbi Jalta konverentsil otsustatud N Liidu kodakondsust käsitlev punkt. Selle tulemusena USA ja Suurbritannia leidsid, et N Liidu kodanike vägivaldne repatrieerimine tuleb lõpetada ja edaspidi repatrieeritakse sunniviisiliselt vaid neid N Liidu kodanikke, kes liitusid vabatahtlikult Saksa sõjaväega.²¹⁷

Materjalide läbitöötamisel selgub, et USA sõjaväevõimud erinesid oma vaadetelt UNRRA ametnikest. Nad allusid Trumani poolt aetud välispoliitikale²¹⁸. Seda kinnitab tõik, et alguses oli USA tsoonis sõjaväevõimudel plaanis hakata põgenikke paigutama Saksamaale Saksa majandusse²¹⁹, mitte aga repatrieerida. Samas teatati, et skriinimine laieneb Saksa majandusellu üle viidud välismaalastele²²⁰, mis oleks omakorda tähendanud laagrist skriinimiste ja repatrieerimiste eest põgenenud, kodumaale mitte tagasi pöörduda soovinud isikutele sh. baltlastele suurt ohtu²²¹. Reaalses elus jäi plaan küll ellu viimata. Tulevikus jääb väljaselgitamiseks, kus ja millised ülesanded olid USA tsoonis UNRRAI ning USA sõjaväevõimudel, sest

²¹⁶ Byrnes Embassy London US Urgent p. 3 2.11.1945 NARA RG 59 M 1284 Roll 60.

²¹⁷ *Langetatud otsust hakati rakendada koheselt USA tsoonis, SB tsoonis jätkus põgenike sunniviisiliselt kodumaale saatmine kuni juunini 1946 ja Prantsuse tsoonis kuni juulini 1947.* Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 182.

²¹⁸ Kool. *DP Kroonika*, 622.

²¹⁹ Kool. *DP Kroonika*, 591.

²²⁰ *Ibid.* 596 – 601.

²²¹ *Esimeses peatükis oli juttu, et leedulastest maksimaalselt ligi ¾ ei viibinud laagrites.*

ühelt poolt märgib F. Kool, et USA tsoonis olevat sõjaväevalitsus enesele reserveerinud suuremad õigused kui teistes tsoonides. Samas aga seisab, et 1945. aasta sügisest läksid kõik laagrid USA tsoonis UNRRA valitsemise alla.²²²

Läbitöötatud materjalide kohaselt on alust arvata, et enamus skriinimisi viidi USA tsoonis siiski läbi UNRRA poolt.²²³ Ent samas tekib küsimus, miks vaatamata sõjaväevõimude 10. mai 1946. aasta otsusele USA tsoonis sõelumised lõpetada, sõjaväevõimud ikkagi jätkasid skriinimisi?²²⁴ Kas otsuse uute sõelumiste läbiviimiseks tingis:

- (1) Poolast Saksamaale saabuvate põgenike, peamiselt juutide, juurdevool;
- (2) USA tsoonis olnud tugeva propaganda mõju skriinimiste suhtes, leidmaks ning kätte saamaks kõigis pagulasgruppides (va. sundküüditatud, juudid, jälitatud) viibivaid arvatavaid sõjaroimareid²²⁵,

jääb tulevikuks välja selgitada.

See, et UNRRAs valitsenud ameeriklaste poliitiline suund lahkes USA Trumani aegsest välispoliitikast, kinnitab ka 1946. aasta märtsis endise New Yorgi linnapea Firelio LaGuardia ametisse panek uueks UNRRA peadirektoriks. Uue peadirektori määramine tõi endaga kaasa laiaulatuslikud skriinimised, pagulaste repatrieerimised²²⁶, LaGuardia läbirääkimised N Liidu riigijuhi J. Staliniga emigreeruma sunnitute vastuvõtust N Liitu²²⁷.

Tänu valitsenud segasele olukorrale nii pagulasorganisatsioonides kui laagrites, oli Balti pagulaste jaoks 1946. aasta ja 1947. aasta algus keeruliseks ajaks.

²²² Kool. *DP Kroonika*, 554- 555.

²²³ Tuleb tunnistada, et keeruka olukorra tõttu saab küsimus Kelle poolt tegelikult konkreetse laagris skriinimine läbi viidi, selgeks alles UNRRA ja sõjaväevõimude arhiiviallikaid uurides. Näiteks Salomon väidab, et juba alates 1945. aasta augustist hakkas UNRRA iseseisvalt teostama skriinimisi. Salomon. *Refugees in the Cold War*, 51, 58. Samas esineb infot, et UNRRA ei ole skriinimisi ise läbi viinud LaGuardia Jurgelale 30.9.1946 ERA 1622-2-36 L.61. F. Kool väidab, et USA tsoonis ei andnud sõjaväevalitsus UNRRAlle õigust põgenikke laagrist eemaldada. Vt. ka UNRRA ja USA tsooni sõjaväevalitsuse kohustusi. Kool. *DP Kroonika*, 553 – 554.

²²⁴ Sealjuures sõjaväe võimude poolt läbi viidud sõelumised olid kõige rangemad just USA tsoonis Saksamaal. ... USA poolt, kes meie maa liitmist N Liiduga täie õigusega loeb vägivalla aktiks, oleks kõige vähem sellist hoolimatust ja ebainimlikkust oodata. Warma Kaivule 6.12.1946 ERA 1608-2-88 L.127-128. Meeldetuletuseks, et ametliku seisukoha järgi USA tsoonis läbi viidud skriinimised puudutasid vaid neid isikuid/DPsid, kes on sõjakurjategijad, kvislingid, äraandjad või sakslastega koostööd teinud või need, kes sisenesid USA tsooni ilma USA sõjaväevõimude loata pärast 1. augustit 1945. Teisi isikuid skriinimised ei puuduta. Senator Vandenbergile Dean Acheson 1.3.1947 Hoover LCK Box 114; Kool. *DP Kroonika*, 594.

²²⁵ Vt. selle kohta Ibid. 592 Ameeriklastel oli/on raske mõista baltlaste teenimise motiivi Saksa sõjaväes.

²²⁶ „UNRRA skriinimisel oli vaid poliitiline iha, sundida põgenikke repatrieeruma, sealjuures UNRRA ei arvestanud Sõjaväevalitsuse poolt läbiviidud skriinimistega,“ Kool. *DP Kroonika*, 614 – 615.

²²⁷ Ibid. 587.

Seda kajastavad rohked Balti põgenike avaldused ja arupärimised kõrgetele USA riigitegelastele (Balti saadikute külaskäigud USA presidendi, riigisekretäri juurde), teada saamaks, millega nad seletavad vastuolu sõnade ja tegude vahel.²²⁸ Oma vastustes kinnitati, et USA ei tunnusta jätkuvalt Balti riikides läbiviidud N liidu anneksiooni ja kõik nendepoolsed sammud tulenevadki sellest.²²⁹

Lisaks raskustele ja ebaselgele olukorrale, hakkasid 1946. aasta alguses UNRRAs pörkuma USA ja Suurbritannia poliitilised vaated. Vaatamata uue peadirektori (LaGuardia) laiaulatuslikule kavale skriinimiste ja repatrieerimiste osas, ei hakanud asi toimuma sellise kiiruse ja mõõtmega nagu plaan ette nägi. Selle taga seisis Saksamaa põgenike ja DP operatsioonide inglasest peajuht kindral Sir Morgan, kes oli mainitud ametis oktoobrist 1945 kuni augustini 1946 ning kes ei olnud nõus pagulasi vägivaldselt repatrieerima. Nagu hiljem selgus, omas konflikt veelgi laiemat tausta, mille sisu seisnes hoopiski Iisraeli riigi loomises, mille vastu oli Suurbritannia.²³⁰ Pärast 1946. aasta augustit asus kindral Sir Morgani asemel ametisse ameeriklane ning Suurbritannia, kui siiani olulist kohta omanud riik, kaotas oma rolli UNRRAs²³¹ ning organisatsiooni tooniandvateks riikideks jäid USA ja N Liit.

Valitsenud segane (poliitiline)olukord, USA ja Suurbritannia omavaheline võimuvõitlus ning USA - N Liidu mõjuvõimu laienemine UNRRAs põhjustasid omakorda 1946. aastal kolmandate riikide iseseisva sekkumise pagulasprobleemi lahendamisesse. Riigid (eelkõige Suurbritannia, Prantsusmaa, Belgia) hakkasid organiseerima põgenike värbamist tööjõuks oma maale.

Enamik Euroopa riike oli huvitatud oma maa majanduse võimalikult kiirest taasülesehitamisest. Selgus, et pagulasprobleemi ei anna “normaalselt” lahendada, sest Euroopasse jääb suur hulk põgenikke, kes ei soovi kodumaale tagasi pöörduda. Euroopa maades peeti parimaks lahenduseks just põgenike värbamist ning nende kasutamist taasülesehitusel. Aktsioonidega tegi algust Suurbritannia (programmid

²²⁸ Zadeikis D. Achesonile 10.01.1946 Hoover Bilmanis Box 1; *Ameeriklaste käitumisest balti sõjameeste suhtes on kirjutatud Rajamets, Harald*. Jänkid reetsid eesti sõjamehed venelaste kätte. // Postimees 8.mai 1999.

²²⁹ By Command of General Eisenhower Petition transmitted by Detachment H6H2 3.10.1945 Hoover LCK Box 116; George Warren'i kiri Mr. Jurgelale 1.03.1946 ERA 1622-2-56 L.47; G. Warren Mr. Simuthisele 1.03.1946 ERA 1622-2-56 L.49; G. Schlugen Jurgelale 1.03.1946 ERA 1622-2-56 L.50; L. E. Thompson R. Matthews'ile Confidential 4.2.1947 NARA RG 59 150 Box 3; Kaasik. *Meie sõjameeste vintsutusi*;; Bakis. *Oleme diipiid*.

²³⁰ *Iisraeli riigi loomisega väheneks inglaste mõjuvõim Lähis-Idas ja Vahemerel*. Vt. Kool. *DP Kroonika*, 582-589.

²³¹ *Ibid*. 574-576.

Valged Luiged, Hõissa Läände²³²), millele järgnesid Prantsusmaa²³³ ja Belgia²³⁴ aktsioonid põgenike töölevärbamisel kohalikesse söekaevandustesse.

Põgenike paigutamine kohaliku (Euroopa) majanduse taastamisse ärritas omakorda N Liitu, kuna suurem osa teistesse riikidesse odava tööjõuna siirduvaid kodanikke olid just N Liitu või tema mõjuvõimu all olevatesse riikidesse mitte tagasipöörduvad kodanikud. N Liidu juhtkonda ärritas veel seik, et ta pidi läbi UNRRA toetama majanduslikult nõukogude kodanikest pagulaste ümberpaigutamist teistesse riikidesse ajal, kui tal endal oli hädasti tööjõudu vaja.²³⁵ Moskva väljendas oma rahulolematust läbi IGCRi kui ka UNRRA, kritiseerides põgenike kasutamist odava tööjõuna teistes riikides, ilma et vastuvõtavad maad pakuksid põgenikele poliitilist kaitset või neid naturaliseeritaks ühiskonda. Viimast toonitati eriti Suurbritannia programmide puhul.²³⁶

UNRRA ameeriklastest ametnike seas ei kestnud Moskva meelsed vaated kaua. 1946. aasta augustis, kui Genfis toimus UNRRA koosolek, mille ajal tulistati Jugoslaavias alla 2 ameerika lennukit, hakkas UNRRA peadirektor aru saama, et N Liit ei olegi ideaalne partner, kuna tulistab alla enda abistajate lennukid.²³⁷ 1946. aasta sügisest, kui LaGuardia oli muutnud oma suhtumist N Liitu, hakkas UNRRA tegelema emigreeruma sunnitude repatrieerimise asemel ümberasustamise projektidega.²³⁸ Moskva aga hakkas UNRRA raames veelgi enam rõhuma laagrielanike sundrepatrieerimisele.²³⁹ UNRRA eestvõtmisel viidi 1946. aasta oktoobrist detsembrini läbi Euroopas viibivate poolakate suhtes operatsioon "Carrot".

²³² 1946. aasta sügisel algas esimene aktsioon - "Balti Luiged". Ürituse raames kutsuti Saksamaa Briti tsoonist noori 21-40 aastaseid, vallalisi Balti riikidest pärit naisi Suurbritannia haiglatesse õdedeks tööle. "Balti Luiged" ettevõtmist laiendati 1947. aastal kui Briti töministeerium teatas, et vajab veel 5000-6000 18-45 aastast naist. Uusi töölesiirdujaid lubati rakendada sanatooriumites, haiglates, emadekodudes ja majapidamistes. "Balti Luikede" aktsioon lõppes 22. aprillil. 1947. 1946. aasta sügisel algas ka teine programm Hõissa Läände, mis rakendati täiel määral ellu aprillist 1947. Ürituse käigus pääsesid laagritest Inglismaale nii mehed kui naised ja nüüd juba nii USA, Prantsuse tsoonist kui ka Taanist. Nende aktsioonide kohta saab lugeda täpsemalt Kumer. Eesti põgenike problemaatika, 61-62.

²³³ Prantsusmaa käivitas oma programmid söekaevurite vastuvõtmiseks 1947. aastal. Vt. Ibid. 64.

²³⁴ Operatsioon „Black Diamond“ plaan sai põgenikele teatavaks 1947. aasta alguses. Kavakohaselt taheti riiki tuua 20 000 USA ja 15 000 inimest Briti tsoonist. Vt. Ibid. 64 – 65.

²³⁵ Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 209-210.

²³⁶ Ibid. 197.

²³⁷ F. Kool märgib, sel ajal hakkas UNRRA libisema USA kontrolli alt välja. Kool. *DP Kroonika*, 568.

²³⁸ Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 154; 193. UNRRA ümberasustamise projektid olid oma suurusjärgult võrreldes IRO ettevõtmistega tühised.

²³⁹ 1947. aasta veebruaris viidi UNRRA laagrites läbi uus skriinimine ja sama aasta aprillis aktiveerus repatrieerimine. Kool. *DP Kroonika*, 622-625. Uut skriinimislainet peeti USA initsiatiiviks, mida ta võis ka olla, kuid seda tehti N Liiduga manipuleerimise eesmärgil. 1947 15.06 repatrieerimise lõpp UNRRA all, sest 30.06.1947 lõpetas UNRRA oma tegevuse.

Aktsiooni puhul on alust arvata, et varem UNRRAs planeeritud ning 1946. aasta lõpus poolakate suhtes läbiviidud repatrieerimise projekti ei olnud pärast N Liidu ja USA suhete jahenemist võimalik takistada, sest ühelt poolt oli UNRRAs N Liidu ametnikel määrav roll, teisalt ajaline distants meele muutuse ja operatsiooni läbiviimise vahel osutus liialt väikeseks. Ent järgmise aasta kevadesse baltlaste, jugoslaavlaste ja venelaste suhtes planeeritu õnnestus juba peatada. Et ära jäänud aktsiooni asendada, viis UNRRA 1947. aasta alguses läbi uue skriinimise²⁴⁰.

Kujunenud keerulises olukorras hakkasid laagrites viibivad baltlased 1946. aasta lõpus 1947. aasta alguses mõtlema Saksamaalt edasirändamisele.²⁴¹ Kui siiani oli loodetud, et poliitiline olukord siiski tänu inglastele, ameeriklastele normaliseerub ning avaneb võimalus kodumaale tagasi pöörduda, siis nüüdseks sai neile selgeks, et sõjajärelset olukorda ei ole võimalik taastada ja antud poliitilises olukorras on kõige ohutum ümber asuda üle ookeani asuvatesse riikidesse.

Kuna 1946. aasta lõpu, 1947. aasta alguse poliitiline olukord oli pinev, oli selge, et ei IGCR ega ka UNRRA ei suuda II maailmasõjast tingitud pagulasprobleemi, eelkõige koju mitte tagasipöörduvate isikute olukorda lahendada.²⁴² Mõlemad organisatsioonid tuli laiali saata. Üheks põhjuseks, miks IGCRi tegevus 1947. aastal lõpetati, olevat väidetavalt fakt, et N Liit sai IGCR Täidesaatva Komitee liikmeks. Kui varem mängisid organisatsioonis olulist poliitilist rolli USA ja Inglismaa, siis pärast N Liidu liitumist organisatsiooniga ei saanud Moskva esindajad jääda kuidagi teiste selja taha.²⁴³ UNRRA laialimineku põhjused olid sarnased IGCRle, sest konflikt USA ja N Liidu vahel aina teravnes. Vaenujalal seisvad riigid ei saanud põgenikeorganisatsioonis koos töötada ühise eesmärgi puudumise tõttu. Selle mõtte ütlesid ameeriklased ise välja, kui arutleti uue loodava põgenikeorganisatsiooni üle.

²⁴⁰ *Selle vastu apelleerisid Eesti, Läti ja Leedu Keskkomitee. Esimest korda saadeti samasisuline kiri samadele isikutele jaanuari lõpus 1947. aastal. Eesti, Läti ja Leedu Keskkomiteed Saksamaal USA sõjaväe DP sektisoonile, UNRRA USA tsooni juhtidele Heidelbergis ja Saksamaa üldjuhile, proua Rooseveltile, kindral Eisenhowerile, USA Riigidepartemangule, Inimõiguste liidule 4.2.1947. Hoover LCK Box 135.*

²⁴¹ Kool. DP Kroonika, 677.

²⁴² Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 168. *Pärast II ms lõppu vältimaks suurt Ida-Euroopast pärit põgenike sissevoolu, sulgesid Suurbritannia seisuga 30.06.1946 ja USA aprillis 1947 põgenike sissepääsu UNRRA laagritesse. Ibid. 212. Samas 1946. lõpu poole oli idablokk väga huvitatud UNRRA jätkamisest, eelkõige oli sealtkaudu hea agente laiali saata. Kool. DP Kroonika, 570.*

²⁴³ Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 171.

3.1.3. IRO tekkimine ning tegevus

Alguses oli idee luua uus, UNRRAlle sarnane organisatsioon, kuid siis teatasid organisatsiooni liikmesriigid eesotsas USAga, et nad soovivad ise hakata abi laiali jagama ning seda vaid oma liitlastele/sõprdale, mitte aga paigutama seda organisatsiooni, mis jagab abi laiali oma äranägemist järgi. USA huvi võis peituda selles, et:

- (1) pagulaste ümberasustamine läbi organisatsiooni oli neile majanduslikult kasulikum;
- (2) pagulaste ümberasustamisel ei tule aega kulutada poliitilisele võitlusele N Liiduga.

Uue organisatsiooni loomise peamine põhjus võis aga peituda selles, et Lääs oli jõudnud suhetes N Liiduga punkti, kus kompromiss polnud enam võimalik. UNRRA (siinkohal Moskva ja tema poliitikast mõjustatud idabloki maad) reageeris kohe sellele, et abiga tahetakse poliitikat teha.²⁴⁴ Nii ei jäänudki muud üle, kui tuli luua uus, tekkinud poliitilisele olukorrale sobiv rahvusvaheline põgenikeorganisatsioon.

Lääneriikide, aga eelkõige USA arvates pidi loodava organisatsiooni peafunktsiooniks saama põgenike ümberasustamine st. pagulaste abistamine viisade saamisel, dokumentide korda ajamisel, kuid samas ka repatrieeruda soovivate DPde kodumaale saatmine.²⁴⁵ N Liidu arvates pidi saama IRO peaülesandeks repatrieerimine, mitte ümberasustamine, ikka seetõttu, et enamus allesjäänud põgenikke olid Ida-Euroopast ning N Liit soovis neid nende päritolumaale tagasi.

Seoses loodava organisatsiooni ülesannete paikapanemisega tekkis USA ja N Liidu vahel konflikt. Pikkade vaidluste tulemusena ei nõustunud lääneriigid siiski repatrieerimise ainukohustusega (ametlikult deklareerimata anti Moskvale mõista, et temaga ei soovita edaspidi koostööd teha) ja seetõttu ütlesid N Liit ning teised Ida-Euroopa riigid oma osalusest IRO tegevuses lahti²⁴⁶.

Selleks, et IRO saaks alustada tegevust, oli vaja 15 riigil põhikirjale alla kirjutada ning see ratifitseerida. Töö alustamiseks pidi olema kindel, et

²⁴⁴ Kool. *DP Kroonika*, 638.

²⁴⁵ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 40, 51, 167. *Nagu UNRRA, pidi IRO olema vaid lühiajaline organisatsioon. Täpset aega küll paika ei pandud, kuid arvestati umbes kolmeaastase tööperioodiga.*

²⁴⁶ Lääneriigid, eelkõige USA, tegelikult soovisid ja tegid teadlikult kõik selleks, et N Liit ja teised idabloki maad ei osaleks IRO ja UNHCR tegevuses. Nii see ka lõpuks juhtus. Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 218 – 220.

organisatsiooni eelarvest on kaetud 75%. USA alustas uue organisatsiooni tööle hakkamise venitamise ja viivitades oma osaluse fikseerimisega. Kuna määratud riikide hulka ei suudetud (ei tahetud) õigeaegselt IRO loomiseks kokku saada, kirjutati 1947. aasta veebruaris Genfis alla IRO Eelkomisjoni (Preparatory Commission of the IRO - PCIRO) moodustamisele. Eelkomisjon alustas tööd 1. juulil 1947. aastal ning tema peaaegu viimane opererimistasandile nii kiiresti kui võimalik. Vajalikul arvul liikmesriikide ja eelarve kokkusaamine võttis aga oodatust kauem aega. Põhjuseid võis olla mitmeid:

- (1) USA ei olnud N Liidu ja teiste Ida-Euroopa riikide organisatsiooni tegevuse osaluse keeldumises täielikult veendunud. Kindlustamaks idabloki maade kõrvalejäämist, viivitas ta teadlikult tegevuse algusega;
- (2) paljude riikide jaoks oli IRO liikmemaks liialt suur. Kuna maade üldine majanduslik olukord oli raske ja kui põgenike probleem polnud riigis terav, otsustati uue organisatsiooni tööst mitte osa võtta.²⁴⁷

Et Euroopa maadele oleks uue põgenike organisatsiooni loomine majanduslikult lihtsam ja finantsiliselt võrdsem, tegi Suurbritannia omakorda ettepaneku luua IRO ÜRO allorganisatsioonina. Ettepanek võis tuleneda tõigast, et inglased ei olnud rahul ameeriklaste juhtiva poliitilise rolliga. Ameeriklased omakorda ei jaganud inglaste arvamust, sest sellisel juhul oleksid N Liit ja teised Ida-Euroopa riigid ikkagi otseselt seotud pagulaste saatuse otsustamisega. USA soovis saada pagulasprobleemide lahendamisel initsiatiivi täielikult enda kätte, kuna ta nägi läbi pagulasprobleemi võimalust jätkuvalt mõjutada poliitiliste sündmuste käiku. USA soovis ilmselgelt IGCR laadse organisatsiooni loomist²⁴⁸, milles temal oleks juhtpositsioon.

1947. aasta esimesel poolel oli USAI oma mõjuvõimu laiendamiseks, turvalisuse kinnitamiseks teisi, tol hetkel kindlasti olulisemaid raharessursside paigutamise kohti. Aasta alguses tuldi välja Trumani doktriiniga, juunis avalikustati Euroopa riike majanduslikult abistamise kava Marshalli plaan, mis pidi olema puhtalt majanduslik ettevõtmine, kuid omas tegelikult poliitiliselt suurt kaalu, sest;

- (1) oli selge, et ilma majandusliku jõuta ei suuda ükski riik olla poliitiliselt tugev ja vaenlase vastu võidelda;

²⁴⁷ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 52. Näiteks Norra ning Prantsusmaa soovisid liikmemaksu osas soodustust, Hiina keeldus just majanduslikel põhjustel organisatsiooni tööst osa võtmast.

²⁴⁸ Sjöberg. *The Powers and the Persecuted*, 214.

(2) hoopiski olulisem oli USA suhtumine Marshalli plaanist keeldujatesse kui N Liidu toetajatesse.²⁴⁹

Pikemas perspektiivis paistis Euroopa riikide majanduslik toetamine USAle rohkem kasu toovat kui sel hetkel põgenikeprobleemi lahendamine. Pealegi kui Euroopa riigid saavad majanduslikku toetust, suudaksid nad välja käia summasid IRO finantseerimiseks.

PCIRO ajal toimus peaausjalikult põgenike ettevalmistamine ümberasumiseks kolmandatesse riikidesse – eelkõige Lõuna-Ameerikasse, kuid ka Austraaliasse, Kanadasse. USA huvi põgenike ümberasustamisel Lõuna - Ameerika riikidesse tulenes sellest, et ameeriklased ei suutnud sealseid riike sõjajärgsetel aastatel abistada majanduslikult samal määral kui seda tehti enne sõda. Samas aga olid Ühendriigid huvitatud, et Lõuna - Ameerika riikide majanduslik tase ei langeks, vaid nad areneks edasi.

Suur pööre toimus pagulaselus pärast 1948. aasta 24. juunit, kui USA Kongress võttis vastu DP Seaduse 1948. aastast.²⁵⁰ 1948. aasta augustiks, kui 24 riigi valitsused olid alla kirjutanud IRO põhikirjale, sh. USA, sai peaaegu 76 % eelarvest kaetud²⁵¹ ja IRO võis alustada oma eesmärgi elluviimist - pagulaste ümberasustamist. (Vaata Lisa 2, 3)

Nagu eelmised põgenike organisatsioonid, nii ka IRO ei suutnud II maailmasõjast tingitud pagulaste probleemi täielikult lahendada. Kuna pärast sõda põgenikevool idabloki maadest jätkus, hakati mõtlema, mis juhtub pärast 1950. aasta 30. septembrit kui IRO lõpetab oma tegevuse. Ainsa võimalusena nähti IROle järeltuleva organisatsiooni loomist.²⁵² 1949. aasta kevadel võttis ÜRO uue organisatsiooni rajamisel initsiatiivi enda peale, mille tulemusena loodi 1950. aastal ÜRO Põgenike Ülemkomissar (United Nations High Commissioner for Refugees-UNHCR).²⁵³ Nagu IRO puhulgi, keeldusid Ida - Euroopa riigid ja N Liit komisjoni

²⁴⁹ *Alguses ei teadnud ei Taani ega Norra, kas ühineda plaaniga või mitte, aga kuna majanduslikul toetusel oli ka poliitiline varjund, olid nad tegelikult sunnitud Marshalli plaanis osalema.* Vt. **Hanhimäki. J.** Scandinavia and the United States. An Insecure Friendship. New York, 1997.

²⁵⁰ 1948. aastal vastu võetud DP seaduses öeldakse "päevast, mil eelpoolnimetatud seadus jõustub, tuleks 4 aasta jooksul USAsse lubada kvoodivälise kodanikena kõik emigreeruma sunnitud/põgenikud, kes soovivad sinna elama asuda." A Bill.../ USA-s välja antud sõjapõgenike õigusi puudutavad seadused, mis hakkasid kehtima 1948 aastast. 02.07.1947 ERA 1622-2-95 L.9-10.

²⁵¹ *IRO kasutas funktsioneerimise ajal kokku üle 400 miljoni \$, millest USA korvas umbes 250 miljonit \$.* Salomon. *Refugees in the Cold War*, 52.

²⁵² Salomon. *Refugees in the Cold War*, 40-41.

²⁵³ *UNHCR alustas tööd 1. jaanuarist 1951. UNCHR kuulub integreerunud osana vahetult ÜRO koosseisu. Täitevkomiteed juhivad kõrgem volitatud ja tema asetäitja – need valitakse ametisse ÜRO*

tööst osa võtmast. N Liidu arvates oli jätkuvalt ainuõige lahendus kõik põgenikud ja emigreeruma sunnitud koju tagasi saata. Sellisel juhul poleks enam vaja põgenike organisatsiooni ega ka mingit konventsiooni²⁵⁴. Uus põgenikerežiim, mis kehtestati 1950-51. aastal UNHCRi loomise ja Pagulasseisundi Konventsiooni vastuvõtmisega, kestab tänase päevani. Tuleb silmas pidada, et tol ajal kehtinud põgeniku ning DP mõisted on tänaseks päevaks oma tähendust muutnud.

3.2. DP Seadus 1948

Sisseränne USAsse langes II maailmasõja päevil märgatavalt. Miks siiani rahvaste rändes suurt tähtsust omanud riik oma väravad põgeniku staatuses inimestele sulges ja miks need väravad nii kaua nn kodututele suletuks jäid? Kas eelistati riiki lubamisel mingit kindlat rahvusgruppi ja millel taoline valik võis tugineda?

3.2.1. USAsse väljarändamise kord vahetult enne 1948. aasta DP seadust.

II maailmasõja algusest kuni 1948. aasta DP seaduse vastuvõtmiseni jätkus USAsse ümberasumine – seda eelkõige individuaalsel teel. Sõja ajal käis viisa taotlemine samadel tingimustel ning samade seaduste alusel, kui see oli toimunud vahetult enne sõda.

Elamisloa saamiseks Ühendriikidesse pidi iga kodanik esitama saatkonnale kindla sissetulekuga ameerika kodanikust käendaja garantiikirja. Käendajana eelistati lähedast sugulast – ema, isa, poega, tüdrit, venda või õde. Garantiikirja andja ülesanneteks sai sõidukulude katmine ja riiki saabuja hoole alla võtmine, mis tähendas, et vastuvõtja garanteerib ümberasujale mingi kindla sissetulekuga töö ning elamispaiga. Karl Robert Pusta andmete kohaselt nõuti mitte ühe vaid isegi kahe käendaja garantiikirja.²⁵⁵ Läbitöötatud materjalide põhjal ei saa kindlalt väita, kas Pusta antud info on ekslik või tõesti sooviti baltlaste puhul kahte käendajat.

Peaassamblee poolt ja nad alluvad otseselt peasekretärile. Täitevkomitee koguneb üks kord aastas, mil koostab tegevusprogrammi. Erakorraliste küsimuste lahendamiseks võidakse kokku kustuda vastav istung. Jooksvate küsimustega tegeleb administratsioon. Tiit Made. Rahvusvahelised organisatsioonid. Tallinn, 1985. 421 – 422.

²⁵⁴ Salomon. *Refugees in the Cold War*, 227.

²⁵⁵ Pustalt Tormale 16.05.1945 ERA 1622-2-78 L.171.

Washington soovis taolise seadusega vältida hulkurite, töötute, sissetulekuta, USA riigi kulul elada soovivate inimeste sattumist USAsse.

Samas ei piisanud viisa saamiseks vaid käendaja leidmisest, sest kuni DP seaduse vastuvõtmiseni reguleeriti USAsse sissesõitu 1924. aastal kehtestatud kvoodi süsteemiga.²⁵⁶ Aastas anti välja vaid keskel läbi 6-10% kvoodi alusel saadavatest viisadest. Madala viisade väljastamise protsendi tingisid:

- (1) ranged tingimused viisade saamisel;
- (2) viisat tuli taotleda päritolumaal asuva saatkonna kaudu.²⁵⁷

Ferdinand Kooli andmete järgi vähendati pärast sõda Ida-ja Kesk – Euroopa ning Balkani kvoote, mille kohaselt võis aastas USAsse viisa saada 105 eestlast, 110 lätlast ning 175 leedulast²⁵⁸. Kvoodi vähendamine oli arvatavasti tingitud sissesõidu lubade üleandmisest juutidele kui jälitatud isikutele, sest 1947. aasta alguseni moodustasid juudid 90 % immigrantidest.²⁵⁹

Enne DP seaduse vastuvõtmist said USA riigile probleemiks Rootsist väikeste paatidega üle ookeani, ilma sissesõidu viisata saabuvad eestlased, kuid ka mõned paadid lätlasi, kokku ligi 200 inimest. Siinkohal tuleb mainida, et mitte kõik Rootsist teele asunud ei maabunud Ühendriikides. Osad baltlased asusid uusi võimalusi otsima ka Kanadas. Tänu väikese alusega läbitud kuni paar kuud kestnud karmile teekonnale üle ookeani, ristis ajakirjandus saabunud illegaalid *viikingiteks*. Esimene paatkond viikingeid (16 inimest) jõudis USAsse juba 1945. aasta detsembris ning järgmised kolm paatkonda 48 inimesega maabusid Miamis umbes aasta hiljem. Pärast president Trumani sekkumist anti mõlemale grupile luba jääda Ühendriikidesse.²⁶⁰ Suurem osa nn viikingitest saabus aga Ühendriikidesse 1948. aastal. Rootsist lahkumise põhjuseks toodi sealne ebastabiilne poliitiline olukord baltlaste küsimuses²⁶¹, mis oli tingitud endiste baltlastest Saksa sõjaväes teeninud meeste väljaandmisest N Liidule.

²⁵⁶ *Meeldetuletuseks: Eesti aastakvoodiks oli 116 inimest, Lätil 236 ja Leedul 386 isikut.* Baltic DP in Germany Dateerimata NARA RG 59 150 Box 3.

²⁵⁷ Statement by the Delegate of the United States. Special Committee on Refugees and Displaced Persons 8.04.-1.06.1946 ERA 1622-2-44 L.121.

²⁵⁸ Kool. *DP Kroonika*, 707 Vt. ka Special Committee on Refugees and DPs Statement by the Delegate of the United States 8.4.-1.6.1946 ERA 1622-2-44 L.121.

²⁵⁹ Kool. *DP Kroonika*, 707.

²⁶⁰ *Eestlased esitasid viisade saamiseks memorandumit USA presidendile.* Memorandum for the President. allkirjad Peterson, Approse Estonian Refugees 30.10.1946 NARA RG 59 M 1284 Roll 66.

²⁶¹ The Estonian National Council (Rei ja Maandi) Salterile (Ida-Euroopa osakond, Riigidepartemang) 30.12.1948 NARA RG 59 150 Box 6.

1948. aastal USAsse saabunud viikingid polnud enam nii teretulnud ning nende kohal varitses alguses oht, et nad antakse tagasi Rootsile või N Liidule. Esimesed paatidega saabunud võeti USAsse vastu, lootusega, et taoline hulljulge seiklus ei tule teiste poolt kordamisele. Tegelikult tõlgendasid järgmised reisi plaanivad baltlased, et ka nii on võimalik ilma viisata USAsse pääseda. Probleemi tekkimisel hakkasid eestlased 1948. aasta teisel poolel kirjutama avaldusi leidmaks eestlaste, lätlaste jaoks võimalikult kiiresti soodne lahendus.²⁶² Küsimus läks arutlusele Riigidepartemangu viisaosakonda, mis omakorda otsustas, et USA saadik Stockholmis peab alustama probleemi lahendamiseks läbirääkimisi Rootsi välisministeeriumiga. USA pool esitas omapoolse nägemuse, mille kohaselt:

- (1) Rootsi valitsus annab New Yorgis asuvale Rootsi peakonsulile ülesande seadustada viikingite tagasivõtmine Rootsi;
- (2) Rootsi valitsus koheselt võtab ette sammud ennetamaks järgmiste väikeste, umbes 30 viisata kodanikuga ettevalmistatud aluse lahkumist Rootsist;
- (3) Rootsi valitsus hoiaks ära Rootsist viisata isikute paadiga lahkumised USAsse;
- (4) järgmiste taoliste juhtumite puhul peab USA valitsus lähtuma sellest, et isikute viimane lahkumiskoht on nende asukohamaa (antud juhul Rootsi), mis peab nad ka tagasi võtma.²⁶³

Samas leidis USA pool, et poliitiliselt oleks USAsse jõudnud baltlaste vägivaldne tagasisaatmine hetkel mittesoovitav. Pigem tuleb nad kui kommunismi kannatajad vastu võtta, sest „muidu saab kommunistlik propaganda kondi hambusse“. Asja lõplik otsustamine anti Poliitiliste Asjade teisele sekretärile ja Okupeeritud Alade teisele sekretärile.²⁶⁴

Suuresti tänu ajakirjanduse sekkumisele (aktiivne probleemi kajastamine leheveergudel – viikingitest olid tehtud sangarid, kelle tulevane saatus pakkus huvi ameerika rahvale, kes pooldasid nende vastuvõttu USAsse), võimaldati kõigele selleks ajaks USAsse väikese paadiga saabunud baltlastele, sinna ka jääda.

Ent sellega ei olnud viikingite probleem veel oma lõplikku lahendust leidnud. 1951. aastal, kui viikingite viisad hakkasid aeguma, tõusis taas üles nende riigist väljasaatmisega seonduv. Siis leiti, et ainult Kongress saab neid päästa

²⁶² Pusta John Davis Lodge'le (Esindajate kojast) 8.7.1947 ERA 1622-2-35 L.96; Pusta Emanuel Celler'ile (Esindajate kojast) 3.12.1948 ERA 1622-2-35 L.107-108; The Estonian National Council (Rei ja Maandi) Salterile 30.12.1948 NARA RG 59 150 Box 6.

²⁶³ Memorandum of Conversation Proposed deportation of certain Baltic refugees now in the US who arrived here from Sweden by small vessels. 7.12.1948 NARA RG 59 150 Box 1.

²⁶⁴ Ibid.

väljasaatmistest eri seaduse väljaandmisega, mille kohaselt antakse neile USAs elamiseks permanentne viisa. Appi paluti demokraatide esindaja New Yorgist James G. Donovan ja senaator Baldwin.²⁶⁵ Samal ajal (22.08.1951) käis USA Riigidepartemangus viikingite teemat arutamas ka Läti saadik USAs J. Feldmans²⁶⁶.

Kokkuvõtteks said viikingid alalise elamisloa USAs ja seda eelkõige tänu tugevale, meedia poolt tekitatud, rahva survele.

Enne DP seaduse vastuvõtmist piirati ka *üliõpilaste* õppima asumist USAsse. Kõigepealt aprillis 1946, peatati kõigile individuaalse plaani alusel õppima asujatele viisade andmine. Viisat võis taotlema hakata, kui oli ette näidata mõne ülikooli või kolledži vastuvõtutõend.²⁶⁷ Arvatavasti polnud Euroopast pärit üliõpilastel raske saada kohta Ameerika ülikooli või kolledžisse, sest peagi teatati, et viisaid on võimalik saada vaid:

- (1) USA valitsuse;
- (2) Rahvusvahelisel Pedagoogika Instituudi;
- (3) Ameerika siseste kultuuri suhete edendamise;
- (4) mõne teise valitsuse, mõne valitsuste vahelise programmi, või Ameerika siseste teemade või Ameerika enda Pedagoogika Fondide,

stipendiaatidel.

Viisa väljaandmisel tuli ka kontrollida, et õppur ei asuks USAsse koos perekonnaga, sest stipendiumiga ei suudaks kogu perekond toime tulla.²⁶⁸

Kuidas antud eeskirjad mõjutasid Euroopas viibinud baltlastest üliõpilasi ning kui paljud Balti Ülikoolis (Pinnebergis) õppinud noored said enne DP seaduse vastuvõtmist õppima minna USAsse, oleks omaette uurimisteenaks.

Nagu eelnevast näha, oli USAsse elamaasumine väga keeruline. Osaliselt lahendas taolise olukorra DP seaduse vastuvõtmine.

²⁶⁵ Baltic Refugees Face Deportation. // New York Times 14.august 1951 NARA RG 59 150 Box 3; Legislation introduced for relief of certain Estonians and Latvians. 21.august. 1951 NARA RG 59 150 Box 3.

²⁶⁶ *Oma jutus lisas Feldmans, et mõnda aega tagasi kirjutas ta Rootsi lätikeelsele ajalehele artikli, milles soovitas lätlastel viikingite kombel mitte USAsse tulla, kuna sellega panevad nad USA valitsuse raskesse olukorda.* Johnsonile Alexander Restricted 23.8.1951 NARA RG 59 150 Box 3.

²⁶⁷ Information sent to American Diplomatic and Consular Offices Concerning Crowded Physical Facilities in American Colledes and Universities. H. Brickell (Rahvusvahelise Isikute vahetuse osakonna tegevdirektor) 19.4.1946 ERA 1608-2-244 L.48.

²⁶⁸ Department of State Division of International Exchange of persons juuli. 1946 ERA 1608-2-244 L.79.

3.2.2. DP Seadus

1948. aasta juunis võeti USA Kongressis vastu oodatud²⁶⁹ DP seadus 1948. aastast (DP Act of 1948). Selleks hetkeks oli baltlaste olukord laagris kujunenud raskeks – peamiselt kardeti, et peagi puhkeb Euroopas uus sõda ning seetõttu oldi ebakindlad oma tuleviku suhtes.²⁷⁰ Lootus omariikluse taastamise osas oli väga väikeseks jäänud.

DP Seaduses öeldakse “päevast, mil eespoolnimetatud seadus jõustub, tuleb kahe aasta jooksul USAsse lubada kvoodiväliste kodanikena kõik emigreeruma sunnitud/põgenikud, kes soovivad sinna elama asuda.²⁷¹ Kahe aasta vältel võimaldatakse USAsse elama asuda 205 000 DPI, kellest vähemalt 50 % on endiste Balti riikide kodanikud ning vähemalt 30 % põllumehed, farmerid.²⁷²

Kõik oleks justkui baltlaste jaoks loodud ning Saksamaal viibivad pagulased suhtusid tulevikku suure optimismiga.²⁷³ Ent peagi selgus, et tegelikus elus asi ei olnud kaugeltki nii lihtne. Äsja vastvõetud seadusega määrati ranged kriteeriumid USAsse ümber asuda soovivate kandidaatide jaoks. Kokkuvõtlikult öeldes, võimalus anti vaid tervetele, elujõus inimestele. Seadusega ei võimaldatud ümber asuda haigetel, puuetega ja vanadele inimestel, st. isikutel, kes peaks saama USAs sotsiaalseid toetusi. Samas ei tohtinud seadusega kedagi diskrimineerida rassi, usu või

²⁶⁹ USAs valmivast DP seadusest olid baltlased teadlikud. Sel teemal võttis USA president avalikult sõna, avaldati artikleid ajalehtedes, laagrielanikeni jõudis info läbi USAs asuvate Balti esinduste saadetud teadete. Näiteks; 1947. aasta 7. juulil peetud Trumani raadiokõne: Their Fate is in Our Hands an Urgent Message to Congress by President Harry S Truman. // The Baltic Review No.1 Vol.11 1947 p. 9-11 Hoover Bildmanis Box 8; Juulis 1948 edastati laagris kuulatavast raadiost kuuldemäng DP probleemide selgitamiseks. Peaosas mängis Henry Fonda – Edastati 600 raadiojaama kaudu. Kuuldemäng kestis 30. min. 6 üliõpilast mängis kaasa, neist 3 eestlast. Kuuldemäng DP probleemide kohta. // Meie Tee juuli, 1948. 180.; Pusta kirjavahetus Esindajate Koja liikmetega vt. ERA 1622-2-35.

²⁷⁰ Kõikidele Eesti Valve- ja tööüksustele. 30.7.48 Ärakirjad: USA Tsooni Eesti Keskesindusele, Kõikidele USA Tsooni Eesti Rahvusgruppidele. Verner H. Puurand Baltic Liaison direktor. BARA Rei arhiiv Kartong 8A.

²⁷¹ ”A Bill.../ USA-s välja antud sõjapõgenike õigusi puudutavad seadused, mis hakkasid kehtima 1948. aastast. 02.07.1947 ERA 1622-2-95 L.9-10.

²⁷² Seadus kehtis alguses vaid USA tsoonis viibivate pagulaste suhtes. 1948. aasta jaanuari seisuga viibis Saksamaal USA tsoonis kokku 80 186 baltlast. Võrdluseks poolakaid oli 112 573 ja juute 115 482. DPs in the US Zone Considered Most Urgent Security Problem. // New York Herald Tribune. 19.1.1948 Hoover Feldmans Box 5; Deputy Chief of Staff DP Immigration Act 1948 to All Commanders Directly Under this Headquarters 14.7.48 BARA Rei 8A; Salomon. *Refugees in the Cold War*, 208-209.

²⁷³ Ernits Pustale 4.07.1948 ERA 1622-2-62 L.56.

rahvuse tõttu ning ükski kandidaat ei võinud vastuollu minna USAs kehtivate seadustega.²⁷⁴

DP Seadusega määratleti täpselt, milline perekonnamudel on immigratsioonikõlbulik. Selliseks osutusid perekonnad, kuhu arvati abikaasa ja vallalised lapsed, kes ei ole veel 21 aastased ning kus mõlemad vanemad olid töövõimelised. Samas seadusega ei lubatud lastel üle 55 aastaseid vanemaid kaasa võtta. Viisa saamisel anti eelisõigus alla 21 aastastele noorukitele, kes olid kaotanud sõjas lähedased ning lastega leskedele²⁷⁵ ning neile kellel olid maksimaalselt kolmanda ringi veresugulased juba USA kodanikud²⁷⁶. Ümberasumisel eelistati neidki kandidaate, kes olid teeninud 6-12 kuud Saksamaal või Austrias tööteenistuses ning nõustusid kohe pärast ümberasumist astuma USAs sõjaväkke²⁷⁷. Eelistatumad ametid olid lihttöölised - st. kõige enam lootust oli põllumeestel, siis majaabilistel, ehitajatel, rätsepatel, jne.²⁷⁸

Eelpool mainitud kriteeriumitega asi ei piirdunud. Seadus kehtis alguses vaid USA tsoonis viibivate pagulaste suhtes²⁷⁹ ning vaid IRO hoolduse alla kuuluvate isikute suhtes; vastavalt USA immigratsiooniseadusele kodanike suhtes, kes: 1939. aasta 1. septembri ja 1945. aasta 22. detsembri vahel sattusid Itaaliasse, Saksamaa, Austria lääne tsoonidesse; viibisid seisuga 1. jaanuar 1948 Itaalias, Saksamaa või Austria lääne tsoonides.

Peale USAle sobiva ameti omamise oli igale ümberasujale vaja garantiid, millega kas isik või mõni organisatsioon garanteerib ümberasujale ajutise töö ja elukoha ehk siis on alguses ümberasujale sponsoriks.²⁸⁰ IRO alustas omapoolselt ümberasumisega seotud dokumentide menetlemist alles pärast seda, kui kas sponsor või mõni USA vabatahtlik agentuur oli kandidaadi nime välja toonud. (Vaata Lisa 4)

²⁷⁴ Displaced Person Bill Introduced by Senator McGrath, dateerimata ERA 1622-2-95 L.1-8.

²⁷⁵ Ibid. 1-8.; A Bill ...02.07.1947 ERA 1622-2-95 L.9 -10;

²⁷⁶ DP Seadus Hoover Feldmans Box 6.

²⁷⁷ DP Immigration Act 1948 to All Commanders Directly Under This Headquarters. 14.07.1948 BARA Rei arhiiv. Kartong 8A; Carter B. Magruder Major General, GSC RESTRICTED DP Seadusandluse Rakendamine 3.7.48, BARA Rei arhiiv Kartong 8A.

²⁷⁸ DP Seadus Hoover Feldmans Box 6.

²⁷⁹ 1948. aasta jaanuari seisuga viibis Saksamaal USA tsoonis kokku 80 186 baltlast. Võrdluseks poolakaid 112 573 ja juute 115 482. DPs in the US Zone Considered Most Urgent Security Problem. // New York Herald Tribune.19.1.1948 Hoover Feldmans Box 5.

²⁸⁰ Näiteks 1948. augustis ilmus Meie Tee veergudel pöördumine USAs viibivate eestlaste poole, et kõigil, kel võimalik, tehku Euroopas viibivatele sugulastele garantiikiri. Eesti Abistamiskomitee tegevusest. // Meie Tee august, 1948. 194; USAsse saamiseks on 3 peamist moodust: (1) Ameerika sponsori kaudu, kes pakub kindlustust; (2) Ameerika agentuuri kaudu, mis on määratud Ameerika sponsori poolt kindlale DPle; (3) sponsor määratakse DP komisjoni ametnike poolt. Statement 9 NARA RG 278 Box 49.

Kui kandidaadil oli eelpool mainitud nõudmised täidetud, ei olnud veel USAsse viisa saamine otsustatud. Järgnevalt kontrolliti põhjalikult sissesõidu luba taotleva isiku andmeid (tausta, haridust, tegevust, tervislikku seisukorda).

DP seaduse täideviimise eest vastutasid USA poolt DP Komisjon ja Riigidepartemang. Põgenike ümberasumist Ameerika mandrile aitas Euroopas ellu viia IRO.

Baltlased said endale sponsoriteks kas:

- (1) Ühendriikides juba elavad rahvuskaaslased (näiteks kohe pärast seaduse vastuvõtmist pöördus Eesti Abistamise Komitee kõigi USAs elavate kaasmaalaste poole palvega hakata eestlastele sponsoriks²⁸¹);
- (2) enamasti USA kirikute ühendused.

Ent 1948. aasta DP seaduse 13. punktis (hilisemates sisseviidud parandustes toodi 12. punktiks) öeldakse, et USA ei tohi anda viisat ühelegi isikule, kes on teeninud vaenlase vägedes, on olnud seotud mõne USA vastu töötava vaenuliku jõuga, kes on taga kiusanud või diskrimineerinud kedagi rassiliselt, usuliselt või rahvuslikel põhjustel.²⁸² Antud punkt tähendas baltlastest endistele Saksa sõjaväes teeninutele Ameerikasse ümberasumise võimaluse luhtumist. Baltlased alustasid oma õiguste eest võitlust lootusega, et seadusesse viiakse tulevikus sisse neile soodsad tingimused. Pöördumisi esitati USA presidendist seaduse loojateni. Sõjameeste olukord kujunes eriti keeruliseks 1949. aasta teisel poolel, mil endiste rindemeeste ja nende perekondade immigratsiooniasjad täielikult blokeeriti. Näiteks seaduse erinevate tõlgenduste puhul võis eestlastele koguni sundaja teenimine Eesti Vabariigi kaitseväes ja nõukogude okupatsiooni päevil mobiliseerimine Punaarmeesse saada immigratsiooni peatamise põhjuseks. Ümberasumisele mitte sobivaid isikuid taheti hakata üle viima saksa majandusse.²⁸³

Olukord töötas paranemist alles pärast USA DP komisjoni 1.09.1950. aasta põhimõttelist otsust, mille kohaselt Saksa sõjaväes teeninud baltlased sh, Balti Waffen

²⁸¹ Eesti Abistamise Komitee juhatus. juulis 1948 ERA 1622-2-61 L.25 – 26.

²⁸² A Bill... 02.07.1947 ERA 1622-2-95 L.7; *Lisaks eelnevale ei saa akti kohaselt viisast need, kes olid USA valitsuse vastu meelestatud organisatsioonide liikmed, või võtsid osa vägivaldsetest aktsioonidest USA valitsuse vastu. Need, kes mainitud aktsioonidest võtsid osa ja kes tabatakse, saavad trahvi mitte vähem kui 500 000 \$ ja mitte enam kui 10 000 000 \$ või pannakse vangi mitte vähem kui 2 aastaks ja mitte enam kui 10 aastaks, või saavad mõlemad karistused.* Deputy Chief of Staff DP Immigration Act 1948 to All Commanders Directly Under this Headquarters 14.7.48 BARA Rei arhiiv Kartong 8A.

²⁸³ Eestlased ja USA seadusandlus. Koostanud **Erich Park**. Eesti Abi. New York, 1970. 4-5.

SS mehed ehk Balti leegionärid, kuuluvad erilise kohtlemise alla. Neid ei tule laagrist eemaldada vaid tuleb võimaldada ümberasumine USAsse.²⁸⁴ Otsusele järgnes ringkirjaline korraldus, mille kohaselt kuulusid uuesti läbivaatamisele juba eitavalt otsustatud juhud. Muudatuse juurde aga lisati, et igat leegionäri tuleb eraldi uurida ja konkreetse isiku tausta uurides otsustada, kas tal lubatakse USAsse ümber asuda või mitte.²⁸⁵ Lisaks märgiti, et kõik baltlased, kes liitusid Saksa vägedega enne 1943. aastal aprilli ja tegid seda vabatahtlikult, mainitud seadusemuudatuse alla ei kuulu.²⁸⁶

Vaatamata kirjeldatud seadusemuudatusele, tuli Eesti ja Läti leegionäride küsimuses jätkuvalt selgitustööd teha, sest 27.12.1950. aastal peatati kohtuministri sekkumisel endistele Saksa sõjaväes teeninud baltlastele viisade väljaandmine, kuna Ameerika Ühendriikide Justiitsministeerium viitas, et taoliste isikute riiki lubamine läheb vastuollu Sisekaitse Seadusega.²⁸⁷

Baltlased jätkasid endiste sõjaväelaste õiguste eest võitlemisel. Läti esindaja USAs J. Feldmans külastas mitmeid kordi Riigidepartemangu, esitas nii kirjalikke kui suulisi proteste Riigidepartemangu Ida – Euroopa osakonnale. Feldmansi arupärimistele vastati, et Riigidepartemang ei saa midagi muuta, sest taolised juhtumid lähevad vastuollu USA Sisekaitse seadusega ning seetõttu ei tohi endisi Saksa sõjaväes teeninuid riiki siseneda lubada. Feldmans pöördus ka justiitsministeeriumi poole, kuid tema püüdlused antud küsimuses ei saanud positiivset lahendust.²⁸⁸

²⁸⁴ Interoffice Memorandum Kõigile vanemohvitseridele Ugo Carusilt 15.9.1950 NARA RG 59 760c Box 3792. *Antud muudatuse taga pean suurel määral lätlase J. Feldmansi tööd, tänu kelle mitmekordsetele selgitustele USA Riigidepartemangus muudeti seal 8. mail 1950. aastal, varemkehtinud seisukoht. Sellest hetkest alates ei kuulunud Läti Waffen SS liikmed DP Seaduse 13. punkti alla, kuna nad mobiliseeriti okupeeritud Lätis Läti Waffen SS liikmeks.* Teade Kaivule Harry N. Rosenfield'ilt 13.9.1950. ERA 1608-2-239 L.17; Salajane Humelainile Bonbright. Desire of the Latvian Chargé d'Affaires for high level appointment for purpose of discussing undesirable aspects of Internal Security Act 8.2.1951 NARA RG 59 150 Box 8. *Mainitud seisukoht sai aluseks sama aasta septembris sisseviidud muudatusele.*

²⁸⁵ Ibid.

²⁸⁶ Interoffice Memorandum Kõigile vanemohvitseridele Ugo Carusilt 15.9.1950 NARA RG 59 760c Box 3792. *Hiljem arutati, kas oleks õigem olnud panna veebruar 1943 piiriks, sest veebruari ja aprilli vahel mobiliseeriti suur hulk mehi.* Salajane. Memeorandum of Conversation. Immigration to the US under the DP Act of Latvias DP's who were formely memebers of the Nazi-organized SS Legions in Latvia. (Feldmans, Vedeler, Johnson, Dawson) 17.11.1950 NARA RG 59 760c Box 3792.

²⁸⁷ Salajane Humelainile Bonbright Desire of the Latvian Chargé d'Affaires for high level appointment for purpose of discussing undesirable aspects of Internal Security Act 8.2.1951 NARA RG 59 150 Box 8.

²⁸⁸ Ibid. *Antud probleemi aitas selgitada ka Karl Robert Pusta, kes tundis isiklikult senaator McCarranit. Nimelt töötasid McCarran ja Kongressi liige F.E. Walter välja uut immigratsiooni seadust, mille jõustumisega oleks küll võimaldatud rakendada DP Komisjoni 1950. aasta septembri otsus, kuid samas oleksid jäänud immigratsiooni võimalusest ilma kõik Punaarmeesse mobiliseeritud ning nõukogude okupatsiooni ajal eesti majanduses kui ka administratsioonis töötanud. Pärast Pusta*

Oma panust probleemi lahendamisel üritas ka anda Läti päritolu ameeriklane Paul Hartman CIAst, kes töötas Saksamaal Läti DPga olles üks DP Komisjoni liikmetest. Hartman käis USA Riigidepartemangus selgitamas Läti DP probleeme Saksamaal. Selgituses tõi ta välja, et DP seadus takistab paljude isikute, kes natside okupatsiooni ajal mingilgi määral sakslastega koostööd tegid, pääsu USAsse.²⁸⁹ Ent Hartmani tegevus ei olnud edukas, sest ameeriklased leidsid, et sakslastega tehti koostööd siiski vabatahtlikult.

Peale selle kontrollisid ameeriklased 1951. aasta lõpus taas üle juba varem koostatud USA suhtes ohtlike organisatsioonide nimekirja, kuhu kuulunud isikuid ei lubatud Ameerikasse ümber asuda. Balti riikidest jäid nimekirja edasi: Eestist - Waffen SS, kvislingite valitsus ning Selbstschutz, Lätist – Aizsargi ja Central Latvian Defense Formation, Leedust – Iron Wolf²⁹⁰.

Vaatamata kehtinud seadustele ning olemasolevatele nimekirjadele, õnnestus mõningatel endistel sõjaväelastel siiski USAsse ümber asuda. Tulevikus jääb väljaselgitamiseks, millisel perioodil ning millisesse sõjaväeüksusesse kuulunutel õnnestus alustada uut elu Ameerika pinnal.

Omaette probleemiks said juba kord kusagile kolmandasse riiki ümberasunud/töole asunud baltlastest DPd, kes olid sobimatute, vastuvõetamatute töö, olude või mõnel muul põhjusel Saksamaale tagasi pöördunud. Peamiselt tuldi Saksamaale tagasi Inglismaalt (Balti Luikede programmi raames suundunud) ning Belgia söekaevandustest. Saksamaal seisid tagasipöördunud aga teadmatuses, kas neil on õigus DP seaduse raames ümberasumisele USAsse või mitte. Antud küsimus lahendati baltlaste suhtes positiivselt ning enamasti kõigil neil kodanikel oli võimalus asuda USAsse²⁹¹.

ja teiste eestlaste selgitustööd taolist muudatust sisse ei viidud. Vt. lähemalt Park. Eestlased ja USA seadusandlus.

²⁸⁹ Tänu oma päritolule, keeleoskusele, positsioonile tundis Paul Hartman, et on suuteline sellises olukorras olevate lätlaste eest seisma. Kolonel Forest ja härra Johnson olid positiivselt üllatunud tema teadmistest lätlaste immigratsiooni osas, kuid leidsid, et osad seisukohad ei olnud tal kuigi neutraalsed. Secret Activities mr. Paul Hartman, an empolyes of CIA 23.8.1951 NARA RG 59 150 Box 8.

²⁹⁰ Nimekirja USAle ohtlikest organisatsioonidest pärineb aastast 1951 19.9. NARA RG 278 Box 63.

²⁹¹ Põhjaliku uurimise tulemusena selgus, et mõlemad tööaktsioonid Suurbritanniasse ja Belgiasse ei olnud "firmly resettled" st. kõigil, kes pöördusid nendest riikidest Saksamaale tagasi oli õigus ümber asuda USAsse. Returnees from Belgian Coal-Mining and Baltic Cygnet Shcemes J. McTigue (General Counsel) to J.W: Gibson, Commissioner E.M. O'Conner and H.N. Rosenfield 1.07.1951 NARA RG 278 Box 62.

Lisaks eelnevalt väljatoodud probleemidele, leidis seaduses teisigi punkte, millega baltlased rahul polnud. Nimelt 1948. aasta DP seadus kehtis vaid IRO hallatavates piirkondades. Kuna Rootsis viibis arvukas eestlaste diasporaa, kelle seas leidis USAsse ümber asuda soovijaid, saatsid Rootsis elavad eestlased Trumanile, Kongressile ja valitsuse liikmetele palve laiendada DP seadust ka IRO alla mitte kuuluvatele baltlastele²⁹². Mõne aja pärast pöördusid samalaadse avaldusega Trumani poole kolme Balti riigi esindajad Taanis²⁹³. Kas, millal ja mil määral laiendati seadust Taanis ning Rootsis viibinud baltlastele, on hetkel ebaselge.

Seadusesse muudatusi soovisid teisedki rahvused. 1948. aasta DP seadus leiti olevat rassistlik ja diskrimineeriv – näiteks olevat seadus soosinud liialt baltlasi ning põllumehi.²⁹⁴ Poliitilise olukorra ning põgenike eluolu muutumisest tingituna muudeti seadust kokku kahel korral 16.06.1950. ja 29.06.1951.²⁹⁵

Seaduse uuendused seisnesid:

- (1) riiki lubatavate pagulaste arvu suurendamises (205 000 DP asemel lubatakse elamisluba anda 339 000 isikule);
- (2) juutide ja katoliiklaste diskrimineerimise vältimiseks muudeti Ameerika tsooni asumise kuupäev 22. detsembrist 1945, 1. jaanuari 1949 vastu;
- (3) kõrvaldamaks laagris viibivate põgenike eelistamist rahvuse pinnalt, kaotati seadusest baltlaste eelistus ning selle asemel tuli 40% pagulastest N Liidu poolt okupeeritud aladelt;
- (4) seadusest jäi välja 30% põllumeeste eelistus;
- (5) orbudest ei võimaldatud eelisjärjekorras USAsse ümberasumise viisat saada pärast sõda sündinud ja siis orvuks jäänud lastele;
- (6) uue seadusega kahekordistati etniliste sakslaste riiki lubamine²⁹⁶;
- (7) kaotati vanuselised piirangud²⁹⁷;

²⁹² Memorandum Eesti Rahvusnõukogult Rootsis USA presidendile, Kongressile, valitsuse liikmetele. 30.11.1948 ERA 1622-2-65 L.111- 112.

²⁹³ Enn Salurand, Voldemars Briedis, Martin Brakas – Eesti, Läti ja Leedu põgenike esindajad Taanis Trumanile 18.2.1949 BARA Koern Kartong 4.

²⁹⁴ *Teisi rahvusi häiris 50% baltlaste ning 30% põllumeeste eelistus*. What does the new Bill (H.R. 4567) do? Pattern of Discrimination 22.9.1949 NARA RG 278 Box 49.

²⁹⁵ *Seaduselojad tõid muudatuste tegemise põhjustena välja: 1948. aasta DP seadus töötati välja liialt lühikese aja jooksul ja ta vastas tol hetkel Euroopas valitsenud põgenike olukorrale. Ajakohaste, õiglaste muudatuste läbiviimiseks lisandus seaduse loomise komiteele viieliikmeline õiguskomitee*. What does the New Bill do? koostanud senaator Mr. Lucas dateerimata NARA RG 278 Box 50.

²⁹⁶ What does the New Bill do? koostanud senaator Mr. Lucas dateerimata NARA RG 278 Box 50.

²⁹⁷ DP Act of 1948 Hoover Fledmans Box 6.

(8) seadust laiendati briti ja prantsuse tsoonides viibinud pagulastele.

DP seaduse raames võttis USA Euroopast vastu kokku 345 932 DPd, erinevalt plaanitud olid neist 1/5 ehk 68 137 baltlased – 35 089 lätlast, 23 125 leedulast ja 9 923 eestlast²⁹⁸. (Vaata Lisa 5)

Kirjeldatud seadusega on USA immigratsiooni ajalukku läinud kui suurejooneline, humanne riik. Kuid vähem on kõneldud avalikult sellest, et 1949. aasta seisuga oli DPde vastuvõtmises USA alles kolmas riik, olles selleks ajaks vastu võtnud ning plaaninud riiki lubada tegelikult vaid ligi 15% põgenikest. Iisrael ja Suurbritannia edestasid põgenike vastuvõtmisel USA-d.²⁹⁹ Alles pärast 1950. aastal DP seadusesse muudatuste sisseviimist, muutus USA enim pagulasi vastuvõtnud riigiks.

1948. aasta DP seaduse ning läbiviidud muudatuste kohta kerkib mitmeid küsimusi.

Väidetavalt esinesid mõningad fundamentaalsed erinevused Roosevelti põgenike probleemidele pakutud M projekti ja Trumani ajal Kongressis vastu võetud, IRO poolt elluviidud lahenduste vahel:

- (1) Trumani variant ei võtnud ümberasustamisel arvesse vähemuste ja ülejäänud rahvaste kontsentratsiooni;
- (2) Trumani variandil puudusid kava teostamiseks majanduslikud ressursid;
- (3) Trumani variant, IRO poolt teostatuna, oli limiteeritud ajas ja ruumis.³⁰⁰

Roosevelti M projekti uurinud Farago väidab, et Roosevelti plaan oleks paremini taganud sõjajärgse rahu.³⁰¹ Antud seisukoht on vaieldav. Läbitöötatud arhiivimaterjalist järeldub, et mõlemad USA presidendid ja kõrgemad riigiametnikud, kes tegelesid põgenikke puudutavate seaduste väljatöötamise ja hääletamisega, omasid täielikku ülevaadet Euroopas tekkivast ning arenevast pagulasprobleemist.³⁰² Nende kasutada oli põhjalik teave teiste riikide migratsiooniseadustest, seadustesse tehtavatest muudatustest, loodavatest võimalustest põgenike ümberasustamiseks oma riiki³⁰³, millised riigid on valmis millist sotsiaalset põgenike gruppi vastu võtma³⁰⁴, kuidas, millises kontsentratsioonis jagunevad rahvusvähemused ümberasumisel jne.

²⁹⁸ United States Policy Toward the Baltic States p.2. 7.9.1954 NARA RG 59 150 Box 1.

²⁹⁹ Has America done its Share? 22.9.1949 NARA RG 278 Box 49.

³⁰⁰ Farago. *The Solution as F.D.R. saw it.*

³⁰¹ Ibid.

³⁰² Vt. Hoover, NARA, ERA: NARA RG 59 M 1284 R. 58.

³⁰³ NARA M 1284 Roll 49 – 70.

Roosevelti jaoks oli esmatähtsaks ülesandeks lahendada juutide ja juudidõgenike probleem (uue juudiriigi loomine, USA poliitilise mõjuvõimu laiendamine Lähis-Idas) ning seejärel kolmandate riikide majandusliku olukorra parandamine Euroopas leiduvate põgenike ümberasustamisega vähem arenenud riikidesse – eelkõige Lõuna – Ameerikasse, kus USA plaanis majandusliku abi mahu kärpimist võrreldes 1930date aastate tasemega.

Arvestades Roosevelti Moskvameelsust (Jalta konverentsil lubati Balti riikide kodanikud N Liidule, UNRRA loomisel ning eksisteerimisel arvestati N Liidu arvamuse ja soovidega – see kõik tulenes eelkõige Rooseveltist ja tal lähedal seisvatest nõuandjatest – isikuist, mitte aga demokraatlikust parteist), on vähetõenäoline, et DP seadus oleks sellise, st eelkõige Balti põgenikele orienteeritud kuju saanud. Arvan, et Roosevelt ei oleks soovinud pagulaste vastuvõtmisega tekitada USAle poliitilist pinget, vaid suunanuks nad teistesse riikidesse, näiteks Lõuna - Ameerikasse.

Kas Trumani poolt välja käidud ideed sisaldasid midagi uut?

DP seaduse koostajad lähtusid seaduse loomisel:

- (1) USA turvalisusest (väidetavalt rangelt esimesel kohal);
- (2) USA majandus ja elatustase peavad olema muudetud turvaliseks ning peavad olema kindlustatud;
- (3) Seaduse loojad peavad olema ausad, õiglased ja kainelt mõtlevad;
- (4) Aktist tulenevad õigused ei ole a priori garanteeritud, vaid peavad olema kohandatud nendele, kes vastavad etteantud nõuetele ja standarditele³⁰⁵.

Erinevate materjalide läbitöötamise põhjal järeldan, et Truman soovis võimalikult kiiresti lahendada Euroopas viibinud põgenike probleemi. Oma plaanis eelistas ta N Liidu poolt annekteeritud rahvaid - seaduse esimeses variandis baltlasi, muudetud variandis võeti eelistatuna USAsse vastu lisaks baltlastele ukrainlasi, venelasi, poolakaid. Kava kohaselt pidi pagulaste ümberasumist teostama mitte USA riik otseselt, vaid IRO ning pagulasi vastuvõtavad sponsorid.

Omaette küsimus on, miks lasi Truman (siinkohal ei ole täpselt teada, kellele kuulus 1948. aasta DP seaduse algidee) ikkagi välja töötada baltlastele, kui poliitiliselt problemaatilisele, kolmest rahvusest koosnevale grupile, orienteeritud seaduse? Kas

³⁰⁴ *George L. Warren sai teada, et Austraalia soovib eelkõige oskustöölisi vastu võtta.* Warrenile Charles J. Liebman 16.4.1947 NARA RG 59 M 1284 Roll 68.

³⁰⁵ Displaced Persons Jame McTigue, General Consul DP Commission dateerimata NARA RG 278 Box 18.

selleks, et ühest piirkonnast kolme rahvusrühma probleem lahendada? Kas oldi arvamusel, et baltlased on enam töökad kui teised rahvad³⁰⁶? Kas oli tegemist humanitaarsetel kaalutlustel baltlaste kasuks valiku langetamisega? Kas ja kui palju mõjutasid rohked baltlaste pöördumised³⁰⁷?

Kaldun arvama, et Trumani valitsemise ajal vastu võetud DP seadus kajastab peamiselt siiski USA majanduslikke huve. Ühelt poolt Saksamaa ja Saksamaa poolt okupeeritud aladel DP laagrites viibinud baltlased pälvisid kui töökamate, parimate oskustega, haritumate inimeste kuulsuse. Taoline kuulsus äratas kindlasti majanduslike ambitsioonidega USA tähelepanu ning võis anda idee keskenduda juutide kõrval teisena baltlaste vastuvõtmisele.³⁰⁸ Teisalt oli Trumanil lahendatud pagulaste transport USAsse majanduslikult leidlikult. Sõidukulud Ameerika mandrini kandis IRO (st. USA riigina finantseeris IRO tegevust, kuid seda toetasid ka teised riigid) ning USA mandril tasusid pagulaste sõidu- ja elamiskulud sponsorid, kes olid enamasti mitteriiklikud ettevõtted.

Kuid miks ikkagi võeti DP seadus vastu alles 1948. aastal, kuigi Truman käis idee välja juba 1945. aasta lõpus? Kas Kongressis viivitati seaduse vastuvõtmisega eelkõige selleks, et näha, kuidas poliitilised sündmused maailmas arenevad? Kas kuni 1948-aastani loodeti, et suudetakse kodutud isikud tagasi kodumaale saata?

Ameeriklased on ise väitnud, et demokraatlikus riigis võtab iga seaduse loomine kaua aega. Tol hetkel põgenike ja DPde suhtes valitsenud olukord Euroopas sarnanes kriisiolukorrale, ent ameeriklastel ei olnud otseselt kiiret. Ühelt poolt olid USAI sõja lõppedes teised prioriteedid (Jaapani okupeerimine, mõjuvõimu laiendamine Kagu-Aasias, külma sõja kujunemine, Iisraeli riigi loomine jne). Teiseks seaduse viivituse põhjuseks võis olla see, et Teise maailmasõja ajal USAs tekkinud tööjõupuudus (tingitud meeste värbamisest sõjaväkke ja Euroopasse ning Aasiasse sõtta saatmisest) lahendati ajutise sissesõiduloa andmisega põllumajandustöölisele Mehhikost, Briti Hondurasest, Barbadosest ja Jamaicalt. Kohe pärast sõja lõppu võttis Kongress vastu Sõja Mõrsjate Seaduse, mille raames lubas väljaspool kvooti USAsse

³⁰⁶ State Departmenti küsimused ja vastused. Dateerimata: NARA RG 278 Box 101.

³⁰⁷ *Saksamaal kogusid eestlased laagrites 18 000 allkirja ühte köitesse, et esitada petititsioon nii USA presidendile kui ka Suurbritannia peaministrile Eesti demokraatliku vabariigi vabastamiseks.* Eero Ormi (Prantsuse tsoonist) Kaivule 6.11.1946 ERA 1608-2-244 L.158.

³⁰⁸ *Kuna USAs otseselt lihttööjõu puudust polnud, nähti ehk baltlastes potentsiaali loovama töö tegemiseks. Kui kahe maailmasõja vahel kujutasid baltlased kui idaeurooplased võimalikku ohtu Ameerika ühiskonnale halva integreerumise tõttu, kuidas see oht siis nüüd pärast sõda kadus?*

umbes 120 000 USA sõjaväelase välismaalase staatuses naist ja last³⁰⁹. Kolmandaks põhjuseks oli vabariiklaste kindel vastasseis Euroopas viibivate pagulaste riiki lubamisel, sest sellega oleks seatud ohtu oma riigi heaolu ning turvalisus.³¹⁰

Vähetähtis pole ka see, et vahetult pärast Teist maailmasõda olid USA ja N Liidu vahelised suhted keerulised³¹¹, ei teatud, kas nad jäävad liitlasteks või neist saavad konkurendid. Niigi ebaselges olukorras loodeti, et seda ei pingesta veelgi põgenike problemaatika ning põgenikud saavad kodumaale tagasi pöörduda. 1947. aastaks ilmnnes, et Moskva soovib omada suurt mõjuvõimu maailmas. Kuna sama soov oli ka ameeriklastel, tekkis riikide vaheline rivaliteet ning konflikt osutus vältimatuks. Kuni 1946. aasta lõpuni - 1947. aasta alguseni maailmas valitsenud segase poliitilise olukorra tõttu, puudus USA-l konkreetne huvi (nii poliitiline kui majanduslik) ja vajadus tegeleda Euroopa põgenike (v.a. juudi) probleemiga. Osaledes rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide töös kui ka Saksamaa ja Saksamaa poolt okupeeritud aladel liitlaste okupatsiooni läbiviimisel, hoidsid ameeriklased põgenike teemat enda jaoks kontrolli all ja olid teema arengulooga kursis. USA oli võtnud Balti küsimuses hoiaku, kuid seda ei demonstreeritud³¹².

1947. aastal, kui konflikt kahe suurvõimu vahel oli vältimatu, hakati aktiivsemalt tegelema Euroopa DP probleemide lahendamisega – seda nii läbi DP seaduse väljatöötamise kui ka rahvusvaheliste põgenikeorganisatsioonide töö.³¹³

³⁰⁹ Lynch, Simon. *Immigration the World Over States*, 13.

³¹⁰ Pärast Trumani pagulaste vastuvõtmise kava avalikustamist algas USAs võitlus demokraatide ja vabariiklaste vahel. Vabariiklased tõid välja, et seoses põgenike riiki lubamisega võivad tekkida probleemid toiduainete ja riidekaupadega ning Ühendriikidesse võib sattuda USA riigikorda ohustaval arvul kommuniste. Põgenike vastuvõtmise vastaseid leidis ka demokraatide seas. Vt. Kool. DP Kroonika, 707-709.

³¹¹ Ameeriklased on küll väitnud, et nemad esitasid oma seisukoha Balti riikide annekteerimisest 23.07.1940 ja selle juurde nad ka jäävad, ent teatud seigad näitavad, et asi ei olnud kaugelki nii kindel. Näiteks pea igal aastal uuriti Riigidepartemangust järele, et kas ameeriklased on jätkuvalt 1940. aastal välja öeldud seisukoha juures. Kui Smetona esitas Achesonile palve tulla vastuvõtule, soovitas Durbrow Achesonile, et kui vestluse käigus Smetona tahab teada, milline on USA suhtumine Leedu annekteerimisse N Liidu poolt, tuleb vastata, et teda tunnustatakse kui Leedu „Minister“ ja ei ühtki kommentaari enam. Achesonile E. Durbrow (Ida-Euroopa osakond) 18.9.1944 RG 59 860n Box 6624.

³¹² Näiteks Ühendriikide Riigidepartemangu poolt oli küll baltlastele toetus, kuid lätlaste teatel on Riigidepartemang tagasihoidlik oma poolehoidu avalikul demonstreerimisel. Torma Kaivule Salajane 24.09.1946 ERA 1608-2-137 L.61.

³¹³ “On näha, et Balti rahvad ei saa kunagi oma kodumaale tagasi pöörduda.” House of Representatives 27.2.1947 ERA 1622-2-41 L.43-44.

3.3. USA riiklikul tasemel organiseeritud aktsioonid

USA välispoliitika uurimisel Teisest maailmasõjast tingitud Balti põgenike valdkonnas on intriigeriv vaadata, kas ja kuidas olid ameeriklased lisaks osalusele rahvusvahelistes põgenikeorganisatsioonides, DP seadusele väljatöötamisele ning baltlaste ümberasustamisele Ühendriikidesse, seotud balti põgenike temaatikaga. Milliseid ja miks nii otseselt kui kaudselt põgenikega seotud riiklikul tasemel organiseeritud ettevõtmisi USA II maailmasõja ajal ja järel teostas? Järgnevalt vaatluse alla tulevate teemade puhul ei ole eesmärgiks võetud nende põhjalik uurimine, vaid pigem üritatakse seoste ning mõne viite leidmine USA motiividele välipoliitilises tegutsemises.

Sõjapõgenike Valitsus

Aastatel 1943–1944 toimusid Rootsi riigi poolt organiseeritud ja finantseeritud päästeaktsioonid inimeste päästmiseks Balti riikidest. Rootsi toimetati eelkõige Eestis kuid ka Lätis elavad rootsi päritolu isikud. Samas ei jäänud Rootsi ainsaks baltlaste põgenemist organiseerivaks riigiks. Rootsist alustas Suurbritannia kõrval 1944. aastal oma päästeaktsioonidega ka USA.

22. jaanuaril 1944. aastal loodi president Roosevelti algatusel *päästmaks ja vabastamaks Euroopas natside poolt surmaohus viibivaid rassilistel, usulistel või poliitilistel põhjustel tagakiustatud vähemusrahvusi Sõjapõgenike Valitsus* (WRB). Organisatsiooni liikmeteks olid USA Riigisekretär, sõja- ja majandusministrid.³¹⁴

Vaid mõne päev pärast ühingu loomist, sai USA saadik Stockholmis Herschel V. Johnson ülesandeks astuda kontakti Rootsi valitsusega uurimaks välja, kas WRB võib saada loa Rootsis tegutsemiseks. Rootsi välisministeeriumi sekretär teatas, et Rootsi poliitika suund on igati toetada neid, kes põgenevad natside türannia eest. 28. märtsil nimetati Iver Olsen Roosevelti erivolinikuna esindama WRBd Stockholmis. Iver Olsen oli ka seotud Ameerika luureteenistusega (Office of Strategic Services – OSS), kus ta vastutas just Baltikumi eest. Olsen võttis viivitamatult ühendust baltlastega ning organiseeris kolm „evakueerimiskomiteed“.³¹⁵

³¹⁴ F.D. Roosevelt Executive order no. 9417 Establishing A War Refugee Board 22.01.1944 NARA RG 59 M 1284 Roll 59.

³¹⁵ *Eestlaste seast võeti ühendust H. Lareteiga, ajakirjanik Jaan Otsaga, kolonel August Rattistega. Andræ kohaselt, Rattiste kaasaarvamine nende isikute hulka viitab, et ameeriklased ei olnud nõus abistama vaid inimarmastusest, vaid soovisid saada infot Balti riikide poliitilisest olukorrast, Saksa kaitsest ja selle toimimisest. Andræ. Rootsi ja Suur põgenemine, 78-79.*

USA toetas läbi WRB \$10 000 ulatuses baltlaste, eelkõige eliidi, poliitikute ja tagakiusatavate põgenemist kodumaalt. Mainitud summa eest suudeti organiseerida umbes 1000 baltlase (sh. 275 eestlase, 740 lätlase ja 135 leedulase), kuid teadaolevatel andmetel mitte ühegi juudi, lahkumine Rootsi. Kuna põgeneda soovijaid leidis veel, küsis WRB esindaja Washingtonist lisafinantse³¹⁶, mida aga ei eraldatud.³¹⁷ Kas raha mitteeraldamise põhjus seisnes selles, et antud raha eest ei suudetud toimetada ühtegi juuti Balti riikidest Rootsi või ameeriklased said piisava arvu neile huvipakkuvaid, koostööks valmis olevaid isikuid, jääb hetkel lahtiseks. Kui Rootsi põgenes ühtekokku 35 000 baltlast (22 000–23 000 eestlast, sh ca 7 500 rannarootslast, 7 000 lätlast ja 450 leedulast), osutub USA poolt organiseeritud põgenenute hulk tagasihoidlikuks. Milline saatus ootas ees USA rahadega Rootsi pääsenud baltlasi, on seni uurimata teema. Täpsustamisele kuuluks, millisesse sotsiaalsesse gruppi kuulusid USA poolt päästetud, millega nad hiljem tegelema hakkasid, kas nad pidid esitama mingeid „teenuseid“ Ühendriikidele ja kas nende seas leidis nn viikingeid ehk vahetult pärast II maailmasõda USAsse ja Kanadasse väikeste paatidega edasi põgenejaid.

WRB tegutses kuni 30. juunini 1946 aastal³¹⁸. Oma tegevuse lõpetamisel suunati Sõjapõgenike Valitsuses töötanud isikud IGCRi, UNRRAsse ja teistesse WRB töötajate suhtes huvi tundvatesse rahvusvahelistesse organisatsioonidesse³¹⁹.

WRB tegutsemise motiivina Balti riikidest pagulaste päästmisel näen siiski eelkõige huvi koguda infot rinde kohta. Ameeriklased olid huvitatud millised meeolud valitsesid Balti riikides, mida arvati, loodeti tulevikust, millised meeolud valitsesid kohalike seas. Kaldun arvama, et siit inimeste päästmisega otsiti vaid võimalusi oma luure esindajate toimetamiseks Balti piirkonda või kohalike kontaktisikute leidmiseks tuleviku tarvis.

³¹⁶ Johnson USA saatkonnast Stockholmist USA Riigisekretärile (Secret) 6.9.1944. NARA RG 59 M 1284 Roll 49. *Paar nädalat hiljem teatab Johnson, et väga raske on kontrollida põgenikke, sest neid on nii palju. Meri on neid täis ja meres olivad teevad kõik selleks, et end kuidagi vees oleva paadi külge haakida.* Johnson USA Riigisekretärile (Secret) 29.9.1944 NARA RG 59 M 1284 Roll 50.

³¹⁷ *Paar nädalat hiljem teatab Johnson, et väga raske on kontrollida põgenikke, sest neid on nii palju. Meri on neid täis – there are literally hundreds of thousands of people on the Baltic coastal areas, of all political followings, making every panic stricken effort to escape.* Ibid.

³¹⁸ Executive order. Termination of the WRB H. S Truman 14.9.1945 NARA RG 59 M 1248 Roll 59.

³¹⁹ Report of the Director on the Work of the IGCR H.W. Emerson USA Londoni saatkonnast 15.8.1944 p. 22 NARA RG 59 M 1284 Roll 54.

Kui WRB tegevus puudutas otseselt Balti põgenike temaatikat siis järgmise ameeriklaste riiklikul tasemel organiseeritud tegevuse – *vastupanuliikumise toetamiseni endistes Balti riikides* seos pagulasteemaga on kaudne.

Vastupanu liikumise toetamise kava oli osaks *containmentist* e. ohjeldamise poliitikast e. N Liidu mõjuvõimu laiendamise pidurdamise poliitikast.³²⁰ 1946. aastal sõnastatud USA N Liidu suhtes teostatava välispoliitika suuna loojaks oli George F. Kennan, üks USA nimekamaid diplomaate 20. sajandist. Kennan töötas kahe maailmasõja vahelisel perioodil Riias USA saatkonnas ning sõjaeelsed töökogemused andsid talle eelteadmised N Liidust suunamaks Ühendriikide sõjajärgset välispoliitikat N Liidu suhtes. Vastupanuliikumise ehk metsavendluse toetamise rolliks oli nii nõukogude võimu õõnestamine Balti riikides kui ka informatsiooni kogumine nõukogude võimu tegevuse kohta.

1940date teisel poolel hakati Baltikumist otsima kontakti nii USA Riigidepartemanguga³²¹ kui ka luureteenistusega, saates abipalveid ameeriklastele siinse metsavendluse toetamiseks.³²² Kuna Ühendriigid olid huvitatud vastupanuliikumise eksisteerimisest Balti riikides, alustati nii materiaalse kui ka moraalse metsavendade toetamisega³²³. Peagi omas USA Riigidepartemang informatsiooni kuidas ja millised arengud toimuvad vastupanuliikumises Eestis, Lätis ja Leedus. Millised on metsavendade seisukohad, milliseid samme, kuidas plaanitakse ette võtta. Kuidas nõukogude võim teostub Balti riikides.³²⁴

Kui alguses suhtusid eestlased, lätlased, leedulased Ühendriikide abisse positiivselt, siis 1949 -1952. aastal hakkasid nii Eesti kui Läti diplomaadid suhtuma

³²⁰ Vt. **Grose, Peter.** Operation Rollback. America's Secret War Behind the Iron Curtain. Boston, New York, 2000.

³²¹ Näiteks Leedu saatkonna pöördumine USA Riigisekretärile, milles on ka ülevaade Leedu vastupanuliikumisest kui ka olukorrast Leedus. 9.9.1947 NARA RG 59 860m Box 6623.

³²² *Vastupanuliikumise toetamine: Läti vastupanuliikumine on väga huvitatud kontaktide loomisest CIAGA läbi Rootsi kontaktgrupi.* Raport The Joint Leadership of the Latvian resistance Movement to the Central Intelligence Agency of the USA. Alfred Kalme (Kontaktisik Läti vastupanuliikumisest USAs) 26.8.1949 Hoover Feldmans Box 7.

³²³ USA saatkond Pariisist W. Barbour Riigidepartemangu Ida-Euroopa osakonna direktorile 4.8.1952 NARA RG 59 150 Box 10; USA saatkond Pariisist W. Barbour Riigidepartemangu Ida-Euroopa osakonna direktorile 17.12.1952 NARA RG 59 150 Box 10.

³²⁴ USA saatkond Prantsusmaalt L.M Harrison (saatkonna esimene sekretär) W.B. Esquire Ida Euroopa asjade osakonna direktorile, USA Riigidepartemangust Official Information, Secret security Information 4.8.1952 NARA RG 150 Box 10 ; The General Situation of the Resistance in Lithuania. USA saatkond Prantsusmaalt L.M Harrison (saatkonna esimene sekretär) W.B. Esquire Ida Euroopa asjade osakonna direktorile, USA Riigidepartemangust Official Information, Secret security Information 17.12.1952 NARA RG 150 Box 10.

ameeriklaste toetusse teatud ettevaatlikkusega³²⁵, sest nad nägid, et reaalselt baltlastel piisav jõud (nii füüsiline kui vaimne - st. ei ole kedagi panna riiki valitsema) iseseisvuse taastamiseks puudub. Kaivu hinnangul vastupanuliikumise liigne toetamine annab baltlastele asjatut lootust ning toob endaga kaasa vaid mõttetud inimkaotused.³²⁶

3.4. Baltlaste roll pagulasprobleemi lahendamisel

Baltlastest põgenike probleemide lahendamine toimus suuresti saatkondade kaudu. Pärast 1940. aasta juunisündmusi Baltikumis, võisid Balti riikide esindused Ameerika Ühendriikides eksisteerida edasi ilma suuremate muudatusteta. Lätit esindas Washingtonis Alfred Bilmanis, Leedut Povilas Zadeikis ning Chicagos Petras P. Dauzvardis ja Eestit New Yorgis Johannes Kaiv. Balti esindustele anti luba kasutada USAs pankades hoiul olevat riigi raha, anda välja ja pikendada oma riigi isikuttõendavaid dokumente.

USA aga sulges 1940. aasta septembris oma esindused Balti riikides (konsulaadi Tallinnas ja saatkonnad Riias ning Kaunases. Viimane oli alles avatud 1938. aastal).

Pärast II maailmasõda hindas USA Riigidepartemang kõige kõrgemalt Läti esindust nii USAs kui ka Londonis (ameeriklaste jaoks oluliseks isikuks Londonis Lätit esindav Karlis Zarinš). Kõrge hinnang Läti diplomaatilisele esindusele võis tuleneda varasematest suhetest lätlaste ja USA kõrgemate poliitikute vahel. Läti saadikutel Alfred Bilmanisel ja Jules Feldmansil näen põgenike probleemide selgitamisel väga olulist rolli. USA Riigidepartemangu materjalide põhjal järeldan, et just nemad kaks olid ameeriklaste poolt enim hinnatud isikut, kelle seisukohtadega arvestati, kellelt küsiti arvamust veel väljakujunemata seisukoha kujundamisel.

³²⁵ USA saadikult Pariisis L.M. Harrison Ida-Euroopa asjade osakonna direktorile 4.8.1952 NARA RG 59 150 Box 10. *Kaiv peab containmenti poliitikat ohtlikuks, kuna tema arvates on baltlaste positsiooni lootusetu. Administratsioon kaldub ka kõrvale organiseerides raadiosaateid raudse eesriide taha, mis on seadusevastane tegu.* Consultation of Baltic Diplomatic Representatives on June 27, 1952 at the Estonian Legation in London Hoover P. Z. Olinz Box 2.

³²⁶ *Eestlaste esindaja Kaiv rõhutas, et see võib endaga kaasa tuua mõttetuid laipu, kuna kodumaal viibijate, vabadust ihkavate inimeste emotsioonid köetakse üles, kuid reaalselt abi ameeriklastelt tegelikult konkreetses olukorras loota ei ole. Taolist seisukohta nii vastupanuliikumise toetamise kui ka Ameerika Hääle saadete edastamise osas, oli Kaiv juba 1949. aastal leedulaste esindajale öelnud. Kaiv Zadeikisele 30.03.1949 ERA 1608 – 2- 488 L.5-6.*

Konkreetsed tulemused olid J. Feldmansi selgitustel seoses endiste Saksa sõjaväes teeninud baltlaste ja nn viikingite küsimuses.

Balti pagulaste probleemide lahendamisel osutus kõige aktiivsemaks II maailmasõjajaeelne Leedu kogukond USAs. Seda nii tänu oma arvukusele kui ka riigiametis kõrgel positsioonil olevatele leedu päritolu poliitikutele (senaatoritest väidetavalt David Ignatius Walsh – demokraat, Charles Wayland Brooks – vabariiklane, Kongressi liikmetest Michael Aloysius Feighan – demokraat, Earl Cory Michener – vabariiklane, Joseph Patrick O’Hara – vabariiklane)³²⁷. USAs asuvate leedu poliitikute seas oli üks usinamaid kirjade kirjutajaid Leedu konsul Chicagos Petras P. Dauzvardis.³²⁸ Kirjade sisu ning arvukuse poolest on ta tegevus sarnane eestlase Karl Robert Pusta omaga. Aktiivselt esitasid memorandumid, palveid, apellatsioone erinevad leedulaste seltsid, liidud, esindused ning kirikute kogudused.

USAs osutus kõige tagasihoidlikumaks baltlaste õiguste eest võitlusel eestlaste kogukond, seda tingitud nii diasporaa väiksemast arvukusest, kui ka peakonsulaadi asukohast New Yorgis. Karl Robert Pusta (senior) oli küll usin kirjade, avalduste esitaja, kuid USA Riigidepartemang ei hinnanud teda isikuomaduste tõttu. Samas mõõnan, et Pustal oli ka isiklike kontakte kõrgemate poliitikute seas, läbi kelle võis tema avaldustel teatav mõju olla.³²⁹

Oma pöördumistes seisti alati kõigi kolme rahva eest. Näited toodi oma rahvuskaaslaste seast, ent sellele oli alati lisatud, kuidas, mil määral käsitletav punkt puudutas teisi baltlasi. Kontakt Balti esindustega vahel USAs oli hea.³³⁰

Selleks, et pöördumised kindlasti adressaadini jõuaks, käidi (eelkõige leedulased, vähesemal määral lätlased ja eestlased) nii Valges Majas kui Riigidepartemangus.

Üldiselt olid Balti riikide esindajad arvamusel, et erinevate pöördumiste esitamine ja ilmumine rahvusvahelistele konverentsidele ei ole otstarbekas. Pigem arvati, et pöördumisi oleks sobivam ja kasulikum esitada eelkõige USA presidendile ja Riigidepartemangule. Selles aga, et sisuliselt tuleb vastus eitav, ei kaheldud³³¹. Läbitöötatud arhiivimaterjalidele toetudes võib öelda, et põhimõtteliselt oldi kindlad USA poliitilisele abile. Punkt, mille puhul tekkis baltlaste seas erimeelsusi, oli

³²⁷ dateerimata ERA 1622-2-56 L.53.

³²⁸ Vt. Dauzvardis Hoover Box 1 – 8.

³²⁹ Näiteks senaator McCarren.

³³⁰ Vt. kirjavahetus Eesti peakonsulaadi, Läti ja Leedu saatkondade vahel ERA 1608-2- 326, 485- 489, 494 - 498.

³³¹ Torma Kaivule Salajane 13.4.1945 ERA 1608-2-136 L.150.

Ühendriikide poolt liigne vastupanuliikumise abistamine. Eestlaste esindaja Kaiv rõhutas, et see võib endaga kaasa tuua mõttetuid laipu, kuna kodumaal viibijate, vabadust ihkavate inimeste emotsioonid köetakse üles, kuid reaalselt abi ameeriklastelt tegelikult konkreetsetes olukorras loota ei ole. Antud Kaivu seiskoht osutus otse kui ennustuseks USA toimimisele Ungari sündmuste ajal.

Endiste sõjaväelaste küsimuses oli baltlaste koostöö aktiivne – võideldi oma ja teiste eest. Kaugeltki mitte kõikides punktides ei valitsenud ei eestlaste ega lätlaste rahvusgruppides üksmeel. Kas sündmustel oleks olnud teistsugune käik kui nii eestlastel kui lätlastel³³² ei oleks esinenud oma rahvuskaaslaste seas konflikte, on omaette küsimus.

Kas sellisel hulgal baltlaste petititsioonidel, memorandumitel, apellatsioonidel, kirjadel oli mõtet? Arvan, et ühegi otsuse langetamisel ei lähtunud USA kõrgemad riigitegelased sellest, kui palju ja milliseid petititsioone oli esitatud. Kaldun arvama, et tänu nende hulgale ei suudetud isegi kõiki mitte läbi lugeda. Ameeriklased tegid käsitletaval perioodil kõik olulised otsused ikkagi oma riiklikest huvidest lähtuvalt ning ühtegi konkreetset otsust ei suudetud baltlaste pöördumiste abil mingiski suunas kallutada. Pigem tuleb suhtuda esitatud memorandumitesse, apellatsioonidesse, petititsioonidesse kui probleemidele tähelepanu juhtimisse, taustainfo andmisse. Baltlased said peagi aru, et kõige kindlam oli mõjutada mõnda konkreetset tegelast n. Kongressi liiget, senaatorit, kes suutis siis võibolla mingil määral asjade käiku Balti DPdele meelepärasema lahenduse leidmiseks mõjutada.

Selles peatükis selgus, et kuna Ühendriigid olid vaadeldaval ajajärgul maailmas nii poliitiliselt kui majanduslikult mõjuvõimsaimaks riigiks, omas ta määravat rolli kõigis tolleaegsetes rahvusvahelistes põgenikeorganisatsioonides. Töös järeldan, et pagulaste elu korraldamisel lähtuti ennekõike poliitikast, mitte aga pagulaste vajadustest ega ka humaansusest. Maailmas toimunud poliitilised sündmused mõjutasid otseselt pagulasorganisatsioonides aetud poliitikat. Selgelt kajastub see 1945. – 1946. aastatel, mil suurriikide vahel toimunud võimuvõitlus ning konfliktid kandusid üle ühel ja samal ajal tegutsenud põgenike organisatsioonide

³³² *Feldmans annab teada, et ta on pettunud Läti-Ameerika mõnede organisatsioonide poliitilisest ebaküpsusest. Feldmans loodab ja soovib luua ühtset läti ameeriklaste organisatsiooni.* Memo of Conversation between Feldmans Mr. Valdemar Johnson. confidential 1.2.1951 NARA RG 59 150 Box 8.

(UNRRA, IGCR) ning sõjaväevõimude töösse. Taolise käitumise ilmekaks näiteks on just UNRRA tegevus.

Toimunud konfliktide, võimuvõitluse ohvriteks langesid laagrites viibinud Ida-Euroopast pärit pagulased sh. ka baltlased. 1945., 1946. aastal osutus baltlaste olukord laagrites kõige kriitilisemaks, kuna USA ja Suurbritannia astunud sammud 1945. aasta esimesel poolel Jalta ja Halle konverentsil, avaldasid otsest mõju baltlastele sama aasta teisel poolel ja 1946. aastal laagrites läbiviidud sõelumistele ja repatrieerimistele ning tegelikult jäid mõjutama baltlastest põgenike elu kuni uue staatuse (uue riigi kodakondsuse) määratlemiseni.

Kui USA deklareeris 1940. aasta juulis, et ta ei tunnusta Balti riikide annekteerimist N liidu poolt, siis 1945. aasta alguses Jaltas ja Halles sõlmitu, mis küll sama aasta teisel poolel Trumani eestvedamisel üle vaadati, tekitas põgenike seas hirmu ning ebakindlust tuleviku suhtes. Hirmust ei aidanud üle saada ka USA ametlikud deklaratsioonid N Liidu poolt Balti riikide annekteerimise mittetunnustamisest ja kinnitused baltlaste jätkuvast tunnustamisest oma rahvusriigi kodakondseteks, sest reaalne elu laagris ei vastanud alati Riigidepartemangu poolt deklareeritule.

II maailmasõja ajal õnnestus väga vähestel inimestel USAsse elama asuda. Põhjuseid selleks võib olla mitmeid, kuid peamistena näen USA soovimatust end siduda nii probleemse teemaga nagu on seda pagulasküsimus ning tahet kaitsta oma riigi majanduselu. Erandi moodustavad nn viikingid, kelle probleemi kajastati aktiivselt meedias ning sellest tingituna tuli nad rahva surve vastu võtta.

Vaadelnud nii Roosevelti kui ka Trumani pagulasprobleemi lahenduse plaane, tuleb tõdeda, et mõlemad Ühendriikide presidendid lähtusid lahenduse otsimisel esmajoones majanduslikest aspektidest. Mõlema plaani puhul oli esmatähtis, et USA heaolu ei väheneks, et USA ei satuks majanduslikesse raskustesse, et USA ja tema partnerid areneksid. Roosevelt soovis läbi pagulaste arendada partnereid, Truman aga Ühendriikide vähem arenenud piirkondi. Poliitiliselt pean Roosevelti suureks diplomaadiks, kes ei soovinud pagulasprobleemiga tekitada lisapingeid USA ja N Liidu suhetesse. Truman aga lähtus oma lahenduses asjaolust, et kuna konflikt ida ja lääne vahel on vältimatu, peavad Ühendriigid katastroofi tekkimise vältimiseks Euroopas sekkuma pagulaste probleemi lahendamisse ning seetõttu peab lahendus olema USAle soodsaim. Truman ning tema kõrvalseisjad olid isegi nõus USAsse vastu võtma Saksa sõjaväes teeninuid baltlasi. Seda siis seni, kuni avastati, et taoline

samm läheb vastuollu teiste Ühendriikides kehtivate seadustega, konkreetselt Sisekaitse seadusega, ning võib tekitada tulevikus siseriiklike probleeme.

Trumani plaan pagulasprobleemi lahendamisel realiseeriti 1948. aastal vastuvõetud DP seadusega. Seadusega oli USAsse ümberasujatele väga täpselt ette kirjutatud sobivuse tingimused. Kuna aga vastuvõetud seadus ei täitnud püstitatud eesmärki ning et erinevad rahvusgrupid soovisid seadusse teatud muudatusi, redigeeriti seadust kahel korral ning selle tulemusena kaotati mitmed piirangud. Kui seaduse algvariant oli orienteeritud Balti pagulaste vastuvõtmisele, siis pärast muudatuste sisseviimist võeti USAsse vastu eelkõige N Liidu poolt annekteeritud ning N Liidu satelliitriikidest pärinevaid põgenikke, pikendati seaduse kestvust kahe aasta võrra, suurendati kvoodiväliste viisade arvu, kaotati mitmed kitsendused nagu näiteks vanuselised piirangud. Pärast muudatuste sisseviimist võeti DP seaduse raames USAsse vastu 345 932 DPd, neist viiendiku ehk 68 137 moodustasid baltlased – 35 089 lätlast, 23 125 leedulast ja 9 923 eestlast.

USA ei piirdunud baltlaste puhul vaid nende ümberasustamisega Saksamaa laagritest Ühendriikidesse, vaid ameeriklased teostasid riiklikul tasemel teisigi operatsioone. Ameeriklased aitasid läbi WRB umbes 1 000 baltlasel (sh. 275 eestlasel, 740 lätlasel ja 135 leedulasel) põgeneda Rootsi. Siinsetele vastupanuliikumistele pakuti nii moraalset kui ka materiaalselt abi. Nendest aktsioonidest lähtuvalt leian, et USA huvi baltlaste põgenemise organiseerimisel ning vastupanuliikumise toetamisel oli suuresti tingitud Ühendriikide soovist siia oma luureagente saata ning koguda infot nõukogude võimu tegevuse kohta. Ehk siis ameeriklasi huvitas sinne piirkond, mitte aga siin elav rahvas. Ei saa muidugi välistada ameeriklaste humanitaarseid kaalutlusi kirjeldatud aktsioonide läbiviimisel kui ka DP seaduse vastuvõtmisel.

Vaatamata baltlaste rohketele avaldustele USA kõrgematele riigitegelastele, kaldun arvama, et neil puudus otsene mõju USA välispoliitiliste otsuste langetamisel. Pigem täitsid arvukad pöördumised informatiivset rolli. Samas ei saa eitada, et Riigidepartemangus hinnati kõrgelt Läti Vabariigi esindajaid ning aegajalt paluti nende arvamust teatud olukordade suhtes.

Lõppsõna

Magistritöös uurisin, millist osa täitis USA Balti riikidest pärit, Saksamaale ja Saksamaa poolt okupeeritud aladele sattunud pagulaste probleemi lahendamisel. Töös analüüsisin Ühendriikide rolli: (1) rahvusvaheliste põgenike organisatsioonide liikmesriigina, (2) okupatsiooni läbiviiva jõuna, (3) põgenikele uue asukohamaa väljakäijana (4) riiklike aktsioonide teostajana. Eelnevast tulenevalt uurisin: Mis võis olla USA motiiviks põgenike, sealhulgas Balti põgenike probleemide lahendamisel? Kuidas, mil määral ja miks oli USA seotud Balti DP probleemiga? Materjalide läbitöötamisel tekkis küsimus, kas ja mil määral avaldasid USA otsustele mõju Balti eksiildiplomaatide, erinevate, nii eksiilis kui laagrites tegutsenud organisatsioonide, isikute rohked avaldused ning kuidas sujus koostöö eestlaste, lätlaste ja leedulaste vahel.

II maailmasõda põhjustas enam kui poole miljoni baltlase kodumaalt lahkumise. Sellest moodustasid 70 000 – 90 000 eestlased, ca 250 000 lätlased ning umbes 300 000 leedulased, kes võtsid ette teekonna võõrsile peamiselt 1944. aastal. Võib välja tuua kolme rahvusgrupi põgenemisega seotud eripärad: Baltlastest põgenes Rootsi kõige enam eestlasi, lätlastest pagulaste seas oli kõige rohkem endisi Saksa sõjaväes teeninuid ning leedulaste seas osutus kõrgeimaks intelligentsi protsent.

1944. aasta jaanuaris loodi USA president Roosevelti algatusel Sõjapõgenike Valitsus ehk WRB. Vastloodud organisatsiooni ülesandeks sai Euroopas rassilistel, usulistel või poliitilistel põhjustel tagakiusatavate, hävitamisohus viibivate vähemusrahvuste päästmine ja vabastamine. Päästmist ja vabastamist vajavate rahvaste hulka kuulusid ka baltlased. USA riigi poolt eraldatud 10 000 \$ eest suudeti siit 1944. aastal enne uue nõukogude okupatsiooni algust päästa 275 eestlast, 740 lätlast ja 135 leedulast. Väidetavalt eelistati päästa nimetatud kolmest vabariigist eelkõige intellektuaale. Keda siis ikkagi päästeti ning millist eesmärki tegelikult aktsioon täitis, pole tänini teada, kuid on alust arvata, et ameeriklased otsisid endale informaatoreid, kes annaks teavet rinde olukorrast. Tulevikuks oli tarvis luua kontakte Balti riikidesse jäävate kohalikega, saamaks infot uue olukorra kohta.

1945. aastal viibis Saksamaal ning Saksamaa poolt okupeeritud aladel mitu miljonit põgenikku. Loomaks korda, hakati moodustama põgenike laagreid. Põgenike eest vastutasid ning organiseerisid neile abi üheltpoolt Saksamaal okupatsiooni

läbiviivad riigid, teisalt enne II maailmasõda ning sõja ajal moodustatud rahvusvahelised põgenikeorganisatsioonid - IGCR (loodi 1938. lahendamaks Euroopas viibivate juudi põgenike probleeme, hiljem laiendati tegevust ka teistest rahvustest põgenikele, lõpetas tegevuse 1947. aasta keskel), UNRRA (loodi 1943 sügisel ning tegutses paralleelselt IGCRga) ning IRO (alustas tööd 1947. keskel ning lõpetas tegevuse 1951. aastal). Nagu uurimusest selgus, omas USA kõigis põgenikeorganisatsioonides olulist rolli ning teostas läbi organisatsioonide oma välipoliitilisi eesmärke.

Baltlased arvasid, et kui nad on sattunud lääneliitlaste okupatsioonitsoonides olevatesse laagritesse, saavad nad muretult oodata, kuni nende kodumaa vabastatakse nõukogude võimu alt, et siis kodumaale naasta. Kuna USA ei tunnustanud N Liidu anneksiooni, pidanuks USA tsoon turvalisim olema. Tegelikus elus kujunes olukord oodatust teistsuguseks.

Peagi pärast laagrite asutamist algasid skriinimised, repatrieerimised (täpsemalt pärast Halle lepet), mille eesmärgiks oli laagrist välja heita, karistada ning kodumaale saata Saksa sõjaväes teeninuid, sakslastega koostööd teinuid, natsimeelseid ning nõukogude kodanikke. Kuna Balti riikides Saksa okupatsiooni ajal läbi viidud mobilisatsioonide käigus sattus Saksa sõjaväkke teenima baltlasi, suhtuti neisse kui sõjakurjategijatesse. Kõige kriitilisemaks kujunes endiste sõjaväelaste olukord just USA tsoonis. Skriinimisi läbi viinud ametnikel oli raske mõista, miks liituti vaenlase sõjaväega teise vaenlase vastu võitlemiseks.

Kuna 1944. aasta sügisel okupeeris N Liit uuesti Eesti, Läti ja Leedu, hakkasid N Liidu anneksiooni tunnustanud riigid baltlasi pidama nõukogude kodanikeks ning anneksiooni mitte tunnustanud riigid jätkasid eestlaste, lätlaste ja leedulaste nimetamist nende rahvusriikide kodakondseteks. Samas aga USA - riik, kes oli 1940. aasta juulis deklareerinud, et ta ei tunnusta Balti riikide annekteerimist N Liidu poolt, sõlmis 1945. aasta veebruaris koos Suurbritannia ja N Liiduga Jalta kokkuleppe. Kokkulepe leidis 1945. aasta mais Halles taaskinnitamist ning selle kohaselt lubati Moskvale baltlased kui nõukogude kodanikud repatrieerida. Sama aasta lõpus vaadati Halles sõlmitu küll üle ning taoline seisukoht tühistati, ent "Jalta vari" tekitas probleeme kuni pagulaste uue staatuse fikseerimiseni uuel asukohamaal.

Kuna Saksamaal ja Austrias asunud baltlased viibisid vaid UNRRA hallatavas piirkonnas, puudutas neid UNRRA tegevus otseselt. UNRRA poolt läbiviidavas poliitikas olid täheldatavad Moskva meelsed jooned. UNRRA võttis oma eesmärgiks

lahendada pagulasprobleem kiiresti ja sobivaimaks mooduseks osutus I maailmasõja järel oma efektiivsust tõestanud meetod – repatrieerimine. Jaltas ja Halles kokkulepitu võetigi UNRRAs eesmärkide elluviimise aluseks. 1945., 1946. aasta alguses repatrieerus suurem osa Euroopas viibivatest pagulastest. Kodumaale aga ei olnud nõus tagasi pöörduma selleks hetkeks N Liidu satelliitriikidest ning okupeeritud riikidest pärit põgenikud. Baltlaste elu laagris muutus ebakindlaks ja keeruliseks. Kuni 1946. aasta alguseni päästis baltlasi sundrepatrieerimisest osa ametnike (näiteks Sir F. Morgani) teatav passiivsus UNRRA eesmärkide täitmisel. Selleks hetkeks ilmnesisid vastuolud USA ja Suurbritannia vahel, mis omakorda avaldasid mõju UNRRA eesmärkide elluviimisele. Samal ajal hakkasid inglased laagritest värbama pagulasi oma maale odavaks tööjõuks, sest oli selge, et repatrieerimisega ei suudeta lahendada Euroopas olevat põgenike probleemi.

1946. aastal teravnes konflikt ka N Liidu ja USA vahel, ent UNRRA tegevusele see alguses mõju ei avaldanud. Pigem kujunes ameeriklaste poolseks ootamatuks sammuks 1946. aasta kevadel LaGuardia nimetamine uueks UNRRA peadirektoriks. Selle tulemusena kasvas UNRRA koostöövalmidus Moskvaga. Organisatsioonis hakati koostama sundrepatrieerimise operatsioonide plaane, laagrites soositi N Liitu tagasipöördumise propaganda alast tegevust ning propagandat teostavate isikute vaba liikumist. Toimusid uued, laiaulatuslikud skriinimised, repatrieerimised. Selleks ajaks oli USA vähendanud inglaste rolli organisatsiooni juhtimises ning nüüd hakkas Suurbritannia rolli üha enam üle võtma N Liit.

Pärast Trumani saamist uueks USA presidendiks, tekkis lahknevus UNRRA poliitiliste vaadete ja USA välispoliitilise suuna vahel. Truman ning tema lähikondlased leidsid, et baltlasi ei tohi sunniviisiliselt koju saata ning oldi valmis tegema teatud mööndusi Saksa sõjaväes teeninud baltlaste suhtes. Saksamaal USA tsoonis okupatsiooni teostanud võimud allusid otseselt USA Riigidepartemangule.

1946. aasta hilissuvel märkas ka LaGuardia, et koostöö N Liiduga muutub üha problemaatilisemaks. Suuri muudatusi UNRRA põhimõtetele ja töösse enam ei tulnud, ent järgmisest põgenikeorganisatsiooni tööst suudeti N Liit ja tema liitlased (satelliitriigid) kõrvale hoida. IRO peamiseks ülesandeks sai mitterepatrieeruvate pagulaste ümberasustamine kolmandatesse riikidesse. Muuhulgas hakkas IRO 1948. aasta suvel vastu võetud DP seaduse raames Ühendriikidesse transportima USAsse ümberasumise õiguse saanud pagulasi. IRO tegevuse lõpuks suudeti otseselt II maailmasõjast tingitud põgenike probleem põhimõtteliselt lahendada.

Nii Roosevelt kui Truman töötasid välja kavad pagulasprobleemi lahendamiseks. Millal oleks Roosevelt *M projekti* käivitanud, ei ole teada, kuid Trumanil ei õnnestunud tänu vabariiklaste tugeva vastuseisu tõttu oma plaani enne 1948. aasta juulit realiseerima hakata. Vaadelnud nii Roosevelti kui ka Trumani pagulasprobleemi lahenduse kava, tuleb tõdeda, et mõlemad Ühendriikide presidendid lähtusid lahenduse otsimisel esmajoones USA majanduslikest huvidest. Mõlema plaani puhul oli esmatahtis, et USA heaolu ei väheneks, et USA ei satuks majanduslikesse raskustesse, et USA ja tema partnerid areneksid. Roosevelt soovis, läbi pagulaste saatmise kolmandatesse riikidesse, kiirendada oma partnerite majanduslikku arengut, Truman aga pagulasi USAsse vastu võttes Ühendriikide vähem arenenud piirkondade arengut. Poliitiliselt pean Roosevelti diplomaadiks, kes ei soovinud pagulasprobleemiga tekitada lisapingeid USA ja N Liidu suhetesse. Truman aga lähtus oma lahenduses asjaolust, et kuna konflikt ida ja lääne vahel on vältimatu, peavad Ühendriigid katastroofi tekkimise vältimiseks Euroopas sekkuma pagulaste probleemi lahendamisse ning seetõttu peab lahendus olema USAle soodsaim. Truman ning tema kõrvalseisjad olid nõus USAsse vastu võtma isegi Saksa sõjaväes teeninuid baltlasi. Seda siis seni, kuni avastati, et taoline samm läheb vastuollu teiste Ühendriikides kehtivate seadustega, konkreetselt Sisekaitse seadusega, ning võib tekitada tulevikus siseriiklike probleeme.

Seoses DP seaduse vastu suunatud kriitikaga ning erinevate rahvusgruppide ettepanekutega teha seadusesse teatavad muudatused, redigeeriti seadust kahel korral. Kui seaduse algvariant oli orienteeritud Balti pagulaste vastuvõtmisele, siis pärast muudatuste sisseviimist võeti USAsse vastu eelkõige N Liidu poolt anekteeeritud ning N Liidu satelliitriikidest pärinevaid põgenikke, pikendati seaduse kestvust kahe aasta võrra, suurendati kvoodiväliste viisade arvu, kaotati mitmed piirangud nagu näiteks vanuselised kitsendused, põllumeeste eelistamine, seaduse laiendamine prantsuse ja briti tsoonidesse jne. Pärast muudatuste sisseviimist võeti DP seaduse raames USAsse vastu kokku 345 932 DPd, neist viiendiku ehk 68 137 moodustasid baltlased – 35 089 lätlast, 23 125 leedulast ja 9 923 eestlast.

Eestlaste, lätlaste ja leedulaste diplomaatilised esindused, erinevad organisatsioonid, liikumised esitasid arvukaid avaldusi, memorandumid, apellatsioone USA kõrgematele riigitegelastele alates presidendist kuni Kongressi liikmeteni, muutmaks balti pagulaste elu laagris inimväärsemaks, valgustamaks Saksa sõjaväes teeninud baltlaste motiive, selgitamaks eestlaste, lätlaste, leedulaste

kodakondsusprobleemi ning palumaks Ühendriikidel võimaldada baltlaste ümberasumist USAsse. Erinevate materjalide läbitöötamise põhjal leian, et ameeriklased tegid käsitletaval perioodil kõik olulised otsused ikkagi lähtudes oma riiklikest, poliitilistest kui ka majanduslikest huvidest. Erandiks kujunes küll nn viikingite küsimus, kuid seda tänu meedia poolt tekitatud suurele tähelepanule ning rahva poolehoidule nn viikingite suhtes, mistõttu tuli nad riiki vastu võtta. Baltlaste vaheline koostöö pöördumiste esitamisel oli hea. Üksmeelt ei leitud vaid USAlt vastupanuliikumise toetamiseks abi palumisel, kuna nii eestlased kui lätlased leidsid, et sellega antakse asjatut lootust kodumaal vabadust ihkavatele kaasmaalastele.

Leian, et esitatud memorandumitesse, apellatsioonidesse, petititsioonidesse tuleb suhtuda kui probleemidele tähelepanu juhtimisse, taustainfo andmisesse. Eestlaste osakaal ning aktiivsus põgenike õiguste eest võitlemisel osutus väikseimaks, lätlased – eesotsas nende saadikutega USAs (A. Bilmanis, J. Feldmans) olid kõige aktiivsemad ning seda just endiste sõjaväelaste õiguste eest võitlemisel. USA kõrge hinnang lätlaste suhtes võis tuleneda Ühendriikide kõrgemate poliitikute sõbralikust suhtumisest Läti diplomaatidesse kahe maailmasõja vahelisel perioodil. Leedulaste aktiivsus võitluses emigreeruma sunnitute õiguste eest oli suurim. Leedulaste taolise aktiivsuse taga oli Leedu kogukonna arvuline suurus, nende USAs asuva diasporaa suhteline noorus ning rahvusgrupi tugev ühtekuuluvustunne.

Paralleelselt DP seaduse täideviimisega hakkasid ameeriklased toetama balti riikides vastupanuliikumisi nii materiaalselt kui ka moraalselt. See viimane seik paneb mõtlema, kas USA huvitatus Balti põgenike probleemi lahendamiseks sai alguse just nimelt ameeriklaste (geo)poliitilisest huvist siinse piirkonna vastu? Edaspidiseks USA eesmärgiks pagulasprobleemi lahendamisel on olnud eelkõige Ühendriikide välispoliitiliste ning majanduslike huvide realiseerimine. Trumani tegutsemises võib näha teatud humanitaarseid aspekte, kuid neid ei saa üle tähtsustada, sest nii poliitilised kui ka majanduslikud küljed olid määravaks ka tema otsustes.

Eelnevat silmas pidades saab kokkuvõtvalt väita, et USA omas määravat rolli Balti põgenike probleemide lahendamisel: põgenemisele kaasaaitamises; rahvusvahelistes pagulasorganisatsioonides Balti põgenike laagrite haldamises; ühe Saksamaal okupatsiooni läbiviiva jõuna; baltlastest DP vastuvõtjariigina; kohaliku vastupaniliikumise abistajana.

Loodan, et käesoleva magistr tööga leiavad valgustamist mõned seni varjus olnud põgenike teematikaga seotud aspektid ja töö saab olla aluseks tulevastele uurimustele.

Summary

Foreign Policy of the United States of America in the Baltic Question in 1945 to 1952, According to the Issues of Baltic Displaced Persons

Throughout time, peoples have travelled from one region to another for various different reasons. The most common motives for migrations are economic, religious, political and racial reasons. Up to today, the cause for the largest migration was the Second World War. The number of war refugees ranges from 7,5 to 30 million people, according to different sources. The actual number of displaced persons was approximately 10 to 11 million in Europe alone, of which 5 million people were Jews and 2,5 million were Poles.

Finding a solution to the problem of the refugees of World War II fell on a politically as well as economically difficult times – almost all the European countries were ravaged by the war, there was a power struggle over regions of influence, and the conflict between USA and the Soviet Union – the cold war – was forming.

The present magisterial thesis treats the further fate of over half a million Baltic persons displaced because of World War II, 70 000 to 90 000 Estonians, appr. 250 000 Latvians and about 300 000 Lithuanians. Among the Baltic people, most of the Estonians fled to Sweden, the Latvian refugees were mostly comprised of former members of the German military, and among the Lithuanian refugees the largest group was the intellectuals. The dispersal of Baltic people caused by the war, and the further expansion of the diasporas in the west, as well as the formation of new communities, play a vital role in our contemporary history.

The purpose of my work was to assess the role of USA, one of the most authoritative states in the 20th century, in solving the problems of Baltic displaced persons in post-war Europe. In my work, I considered the role of USA both through the international organisations for refugees as well as an occupying force, as both presenting the refugees a new land to dwell in as well as the executor of national actions. In my work, I researched the following questions: What could have been the motive of USA for helping solve the problems of refugees? How, to what extent and

why is USA connected with the problem of Baltic displaced persons? While working with the source material, more questions arose: if and to what extent did the numerous petitions filed by exiled Baltic diplomats, different organisations and individuals influence the decisions made by USA, and how did the co-operation between Estonians, Latvians and Lithuanians got along?

The temporal boundaries of the work are 1945 and 1952. 1945, the year in which the first refugee camps were created, was chosen as the temporal starting point, although the Balts started fleeing to the West already in 1939. The final date of 1952 is the time when the Displaced Persons Act of 1948 was expired, and by that time, the refugee problems directly caused by the Second World War were for the most part solved in Europe.

The compilation of precise numerical data does not fall within the scope of my thesis; hence the data concerning Baltic refugees is approximate and are used as general guidelines and for comparison with refugees of other nationalities.

The thesis primarily covers the Balts arriving in Germany and regions occupied by Germany and their further fate in relation with the United States. Since the subject matter concerns US foreign policy with respect to Baltic displaced persons, the Swedish refugees are only treated to the extent that they are connected with USA. The work is primarily based on archival data.

In summary I can assert that the Baltic people leaving their homelands had a very close connection with the United States. In January 1944, the president of USA, Franklin D. Roosevelt, formed the WRB or the War Refugee Board. The goal of the newly-formed organization was to rescue and liberate the Europeans currently in mortal danger due to persecutions for racial, religious or political reasons. The Baltic people were among those needing rescuing and liberating, and for the \$10 000 donated by the USA, 275 Estonians, 740 Latvians and 135 Lithuanians were retrieved in 1944, before the new Soviet occupation. It has been claimed that from all three countries, mainly the intellectuals were chosen for rescuing. Who exactly were saved and what purpose the whole operation had is unclear to this day, but there is reason to believe that the Americans were looking for informants who would yield information about the situation from the front; it was also necessary to seek contacts for the future, in order to obtain information about the new situation.

In 1945, there were several million refugees in Germany and regions occupied by Germany. The construction of refugee camps was started to create order.

Responsible for the refugees and for organizing assistance were on the one hand the forces carrying out the occupation of Germany, and on the other international refugee organizations – IGCR, UNRRA and IRO. The research made it clear that USA played an important role in every one of these refugee organizations and implemented its own foreign policy through these organizations.

The Baltic people assumed that since they had ended up in camps located in regions occupied by the Allies forces, they can comfortably wait until their homeland was liberated from Soviet power, and then return home. Since USA did not acknowledge the Soviet annexation, the US zone should have been the safest. In reality, the situation turned out not to be what was expected.

Soon after the camps were established, screenings and repatriations started (after the Halle treaty, to be more precise), the purpose of which was to expel, punish and return to their homelands former members of the German military, the German collaborators, pro-Nazis and Soviet citizens. Since many Baltic people ended up serving in the German military due to mobilizations carried out during the German occupation, they were treated as war criminals. The United States zone turned out to be the most hazardous for former military personnel. It was hard for the officials conducting the screenings to understand the reasons for joining the army of one enemy in order to fight against another.

Since the Soviet Union re-occupied Estonia, Latvia and Lithuania in 1944, the nations that had acknowledged the Soviet annexation started to consider the Baltic people as Soviet citizens, whereas nations that did not acknowledge the occupation continued to refer to Estonians, Latvians and Lithuanians as members of the respective nation states. Nevertheless, USA – the nation that had declared in July 1940 that it will not accept the annexation of Baltic states by the Soviet Union – signed the Jalta treaty with Great Britain and Soviet Union. The treaty was reaffirmed in Halle in May 1945, according to which the Baltic people were promised to repatriate as Soviet citizens. Though the Halle treaty was reconsidered at the end of the year and this position was abolished, the “Jalta shadow” caused problems for the displaced person up until they were fixated in their new lands of residence.

Since in Germany and Austria the Baltic people were located solely in areas administered by the UNRRA, the activities of UNRRA had a direct impact on them. There was a soviet-minded attitude present in the policies of UNRRA. The goal of UNRRA was to solve the problem of refugees as quickly as possible and repatriation

– the method that had proven its efficiency post World War I – was deemed the most suitable. The Jalta and Halle treaties formed the basis for putting UNRRA's goals into practice. Most of the refugees were repatriated in the beginning of 1945, 1946. But the fugitives both from countries occupied by the Soviet Union as well as from Soviet satellite states refused to return to their homelands. The situation of Baltic people in the camps became uncertain and complicated. Until early 1946, many of the Baltic people were saved from forced repatriation by a certain lack of activity on the part of some officials (e.g. Sir F. Morgan) for implementing the UNRRA's goals. By that time, disagreements between USA and Great Britain manifested themselves, which also had an impact on putting the UNRRA's goals into practice. At the same time, the Britons started to hire displaced persons from the camps as cheap labour.

In 1946, the conflict between the Soviet Union and USA became more aggravated, yet it did not affect the activities of UNRRA. Rather, the appointment of LaGuardia as the general director of the UNRRA in the spring of 1946 was a surprising act by the Americans. As a result of this, the co-operation between UNRRA and the Soviet Union was increased. Forced repatriation plans were drafted within the organization, propaganda with the explicit message of returning to the Soviet Union was favoured and the activity of such propagandists was not hindered. New, more extensive screenings and repatriations took place. By this time, USA had reduced the role of Britons in managing the organization, and now the role formerly fulfilled by the Great Britain was more and more replaced by the Soviet Union.

When Truman became the next president of the USA, there arose a discrepancy between the political views of UNRRA and the foreign policy of USA. Truman and his associates decided that the Baltic people can not be forced to return home and they were also willing to make certain admissions to the Balts who had served in the German military. The occupation forces located in the USA zone in Germany were under the direct command of the US Department of State.

Late in the summer of 1946, LaGuardia also realized that co-operation with the Soviet Union is becoming more and more problematic. Although there were no further changes in the principles and operations of the UNRRA, the Soviet Union and its allies (the satellite states) were kept aside from further workings of this refugee organization.

The main goal of IRO was the resettlement of non-repatriated refugees in third countries. Among other things, IRO started to transport into the United States those

refugees who had attained the right to relocate to USA in accordance with the Displaced Persons Act of 1948. Thanks to the activities of IRO, the problem of refugees of World War II was in principle solved.

Both Roosevelt and Truman worked out outlines for solving the refugee problems. It is not known when Roosevelt would have launched his *M project*, but Truman was unable to start carrying out his plan before July 1948 due to heavy resistance by the Republicans. After surveying the projects of both Roosevelt and Truman for solving the refugee problem, one is left to conclude that both presidents of the United States proceeded from economic aspects of USA in finding the solution. In both plans, it was essential that the welfare of USA would not decrease, that USA would not fall into economic difficulties, and that USA and its partners would develop further. Roosevelt wanted to accelerate the economic development of US partners by sending refugees to third countries; Truman wanted to accelerate the development of USA itself by accepting the refugees. From the political aspect, I consider Roosevelt a great diplomat who did not want to create extra tensions between USA and the Soviet Union with the problem of displaced persons. Truman on the other hand proceeded from the assumption that since the conflict between the west and the east was inevitable, the United States must interfere in the refugee problem in Europe in order to avoid a catastrophe and hence the solution must be the most favourable for USA itself. Truman and his associates were even willing to accept former German military personnel into the USA, at least until it was discovered that this would conflict with other US laws, most notably the Internal Security Act, and would cause domestic problems in the future.

Due to criticism directed towards the Displaced Persons Act and thanks to suggestions presented by different national groups to amend the law in certain respects, the law was revised twice and as a result of these revisions, several constraints were removed. After the revisions, the Displaced Persons Act was the basis for admitting 345 932 displaced persons into the United States, of which the Baltic people constituted one fifth, or 68 137 people – 35 089 Latvians, 23 125 Lithuanians and 9 923 Estonians.

Numerous petitions were presented to the higher officials of the United States by the diplomatic legations of Estonians, Latvians and Lithuanians, different organizations and movements, with the purpose of making the life of Baltic refugees in the camps more humane, to cast light on the motives of Baltic people who served in

the German military, to explicate the citizenship problems of Estonians, Latvians and Lithuanians and to request that USA allow the migration of Baltic people into USA. After the elaboration of different data I find that during this period, the Americans made all the decisions based on their own national, political as well as economic interests. The so-called viking question was an exception, but this mostly because of heightened attention generated by the media. The inter-Baltic co-operation in submitting the petitions was good. The only point of disagreement was petitioning USA to support the resistance movement, since both Estonians and Latvians claimed it would give undue promise to freedom-yearning compatriots back home.

The American support to resistance movements in the Baltic states makes one wonder if the motive of USA in solving the problem of Baltic fugitives only proceeded from a political interest for this region (a geopolitical interest), because in the days of the Hungarian revolution the expected aid and support did not arrive. There are certain humanitarian aspects in Truman's activities, but these can not be over-emphasized, since both the political as well as economic aspect was the main component of his activities.

In conclusion, keeping the above in mind, it can be asserted that USA had a decisive role in solving the problems of Baltic displaced persons.

Lisad

Lisa 1

Nimekiri teadaolevatest sõjavangi laagritest viibinud Saksa sõjaväes teeninud lätlastest. (Hoover LCK Box 115.)

<u>Lists of Camps</u>			
<u>known to the Latvian National Committee where</u>			
<u>Latvian ex-soldiers are subjected to the regime</u>			
<u>for German SS.</u>			
1.	Fallingsbostel b/ Soltau	about 4500 persons	
2.	Neuengammen	" (1850)	" 123
3.	Paderborn	" 800	"
4.	Lüneburger Heide	" 60	"
5.	Pionierkaserne Lübeck	" 115	"
6.	Cambrai-Kaserne Lübeck	" 40	"
7.	Bad Schwartau	" 40	"
8.	Mölln	" 20	"
9.	Rendsburg	" 33	"
10.	Ratzeburg	" 16	"
11.	Timmersdorfer Strand	" 16	"
12.	Schöneberger Strand	" 12	"
13.	26 Hospital	" 12	"
14.	Gelting b/ Kiel	" 10	"
15.	Trawemünde	" 5	"
16.	Itzehoe, Hospital	" 5	"
17.	Rendsburg, Hospital	" 33	"
18.	Schleswig, Hospital	" 10	"
19.	Neumünster	" 18	"
20.	Geniemen	" 13	"
<hr/>			
Total about 7058 persons			

IRO poolt pagulaste ümberasustamised riikide kaupa
(Holborn, L.W. The International Refugee Organization. It's History and
Work 1946-1952. Oxford, 1956. 442.)

RESETTLEMENT

ANNEX 43

Resettlement

Country of destination

Country of destination	Refugees departed from IRO areas for resettlement, 1 July 1947-31 Dec. 1951									
	Total	1 July 1947- 31 Dec. 1947	1 Jan. 1948- 30 June 1948	1 July 1948- 31 Dec. 1948	1 Jan. 1949- 30 June 1949	1 July 1949- 31 Dec. 1949	1 Jan. 1950- 30 June 1950	1 July 1950- 31 Dec. 1950	1 Jan. 1951- 30 June 1951	1 July 1951- 31 Dec. 1951
TOTAL.	1,038,750	95,147	113,531	142,383	180,774	164,547	99,818	91,729	74,320	76,501
Argentina . . .	32,712	3,332	8,880	9,424	5,348	1,099	1,358	1,574	727	970
Australia . . .	182,159	1,325	4,377	9,940	38,983	50,691	40,083	25,115	6,761	4,884
Belgium . . .	22,477	15,894	3,253	2,615	292	129	112	75	66	41
Bolivia . . .	2,485	255	164	155	185	83	145	406	751	341
Brazil . . .	28,848	1,804	1,722	5,949	10,349	3,481	530	813	1,327	2,873
Canada . . .	123,479	7,721	17,592	23,212	17,498	11,096	8,897	7,015	14,110	16,338
Chile . . .	5,108	193	1,293	210	182	1,708	231	585	197	509
Colombia . . .	889	75	76	196	73	78	51	209	69	62
Costa Rica . . .	198	25	51	36	36	21	13	10	..	6
Cuba . . .	432	80	196	46	33	35	13	10	5	14
Dominican Republic . . .	413	41	27	25	41	200	10	63	4	2
Ecuador . . .	394	71	27	107	77	27	16	36	26	6
Egypt . . .	169	137	10	4	2	4	5	3	4	..
Eire . . .	224	41	7	6	10	18	69	73
Ethiopia . . .	243	..	1	2	10	32	16	176	4	2
France . . .	38,455	8,637	7,581	8,441	10,356	1,856	538	698	125	223
French Guiana French . . .	211	66	113	1	19	12	..
Morocco . . .	1,446	701	28	176	268	93	73	55	36	16
Germany . . .	344	21	5	8	136	32	24	35	45	38
Guatemala . . .	342	7	144	80	29	28	6	14	24	10
Hong Kong . . .	78	2	..	1	22	36	9	6	2	..
Israel . . .	132,109	7,481	9,410	54,439	45,087	8,640	2,128	3,234	1,142	548
Italy . . .	235	15	35	10	43	36	37	31	15	13
Kenya . . .	233	..	7	22	120	52	20	10	2	..
Luxembourg . . .	198	1	5	10	174	2	1	5
Mexico . . .	437	123	59	63	68	12	24	26	17	45
Netherlands . . .	4,355	2,359	1,129	532	27	21	8	184	28	67
New Zealand . . .	4,837	9	28	38	1,027	20	46	1,020	1,492	1,157
Northern Rhodesia . . .	312	..	21	268	7	10	3	3
Norway . . .	1,105	2	12	22	154	77	110	39	117	572
Pakistan . . .	78	56	4	14	3	1
Panama . . .	63	33	6	6	6	10	2
Paraguay . . .	5,887	495	2,552	1,791	136	370	276	87	70	110
Peru . . .	2,340	25	1,258	617	227	56	54	54	41	8
Philippines . . .	68	3	2	5	10	14	30	..	4	..
Southern Rhodesia . . .	135	10	34	49	21	5	5	8	3	..
Spain . . .	120	13	14	9	22	16	12	11	9	14
Sweden . . .	4,330	884	1,071	922	225	174	126	451	135	342
Switzerland . . .	589	61	131	57	45	16	14	9	203	53
Syria . . .	280	44	215	16	5
Tanganyika . . .	300	4	89	53	26	90	24	13	..	1
Tunisia . . .	446	69	188	126	42	11	3	3	2	2
Turkey . . .	2,358	..	519	908	512	31	10	182	162	34
Union of S. Africa . . .	457	79	87	77	67	17	28	45	36	21
UK . . .	86,346	29,471	39,986	10,919	1,344	754	488	2,305	606	473
US . . .	328,851	9,320	7,925	4,413	46,721	81,592	42,941	45,120	44,793	46,026
Uruguay . . .	1,461	199	160	200	221	224	172	90	53	142
Venezuela . . .	17,277	2,798	2,925	6,955	317	1,181	968	1,751	979	303
Miscellaneous . . .	968	109	134	88	124	182	127	104	44	56
Not reported . . .	1,469	1,218	102	..	8	30	16	95

Lisa 4

Nimekiri USAsse DP vastuvõtmist enam kui 100 000 \$ eest spondeerinud organisatsioonidest. (NARA RG 278 Box 64.)

Since the lobby act has been in effect, more than 2,000 organizations and persons have registered. Of this number, 1,500 are individuals and officers, and 500 are organizations.

For the first six (6) months of this year (1949), 261 more than ever have filed reports. A total of 4,098,360 has been reported to have been spent for the first six months.

Organizations spending over \$100,000 in the first six months are as follows:

American Medical Association	\$508,397
Committee for Constitutional Government Inc.	306,297
National Assoc. Electric Company	224,222
United World Federationists, Inc.	169,401
Citizens Committee on Displaced Persons	141,612
National Small Businessmen's Assoc.	129,637
National Assoc. of Realstate Board (Only the Washington, D.C. Committee)	86,493
Association of American Railroads (National Association here in Washington, DC)	83,472
National Association of Margarine	73,783
National Assoc. for Coal	60,816
Cain Sugar Refiners	32,500
American Butter Institute	22,595
American Legion	27,969
National Cotton Council of America	13,139
National Cooperative Milk Producers Federation	89,705
National Council of Farmers Cooperative	48,989

SOURCE: Clerk of the House of Representatives
Secretary of the Senate

Lisa 5

Nimekiri pagulasi vastuvõtnud riikidest seisuga detsember 1950. Siit selgub kui palju Ühendriikidesse ümberasujaid pärines USA tsoonist (NARA RG 278 Box 63.)

CHART NO.1

Reproduced at the National Archives

COUNTRY OF DESTINATION	REFUGEES DEPARTED FOR RESETTLEMENT	
	FROM: U.S., UK., FRENCH ZONE OF GERMANY & AUSTRIA, AND ITALY	FROM: U.S. ZONE OF GERMANY
ARGENTINA	24,719	2,037
AUSTRALIA	145,081	60,427
BELGIUM	22,282	18,039
BOLIVIA	578	367
BRAZIL	22,248	5,021
CANADA	85,893	38,257
CHILE	3,641	420
COLOMBIA	491	1,211
COSTA RICA	136	53
CUBA	288	143
DOMINICAN REPUBLIC	88	20
ECUADOR	236	49
EGYPT	162	13
FRANCE	37,293	18,797
FRENCH GUIANA	179	12
FRENCH MOROCCO	999	665
GERMANY	46	-
GUATEMALA	62	-
ISRAEL	102,916	13,761
ITALY	116	62,564
KENYA	10	31
LUXEMBOURG	188	3
MEXICO	21	55
NETHERLANDS	4,109	14
NEW ZEALAND	1,902	3,881
NORTHERN RHODESIA	8	375
NORWAY	400	1
PANAMA	34	273
PARAGUAY	4,980	19
PERU	2,141	958
SOUTHERN RHODESIA	19	60
SWEDEN	3,547	14
SYRIA	266	1,053
TANGANYIKA	10	-
TUNISIA	416	-
TURKEY	2,064	109
UNION of SOUTH AFRICA	235	841
UNITED KINGDOM	65,947	76
UNITED STATES AMERICA	207,400	16,138
URUGUAY	881	146,790
VENEZUELA	11,962	202
SWITZERLAND	301	6,483
MISCELLANEOUS	790	136
NOT REPORTED	176	279
TOTAL	755,241	374,899

JOHN F. THOMAS
Chief,
Resettlement & Reception

Lisa 6
Kronoloogia USA tähtsamatest sammudest

- 1938 märts rajati IGCR
- 1939 lõpp Roosevelti mõtted pagulasi puudutavast projektist
- 1941 Suurbritannia ja USA läbirääkimised uue organisatsiooni (UNRRA) loomisest
- 1942 lõpp kutsu Roosevelt M projekti ellu
- 1943 aprill IGCR ümberkorraldamine
- 1943 november UNRRA loomine
- 1943 detsember N Liit ühineb IGCRga
- 1944 jaanuar WRB loomine
- 1944 suvi-sügis WRB aktsioonid baltlaste päästmiseks Eestist, Lätist, Leedust
- 1945 veebruar Jalta konverents
- 1945 aprill Roosevelti surm, Truman uueks USA presidendiks
- 1945 aprill algab pagulslaagrite loomine
- 1945 mai Halle konverents, alus repatrieerimisele
- 1945 kevad algavad skriinimised, repatrieerimised
- 1945 august UNRRA võtab oma eesmärgiks põgenike repatrieerimise
- 1945 sügis saadi riiklikul tasandil aru, et repatrieerimisega ei lahenda probleemi, osad põgenikud tuleb ümber asustada
- 1945 detsember Trumani ettepanek DP seaduse loomise osas
- 1946 märts LaGauarida UNRRA peadirektoriks, suur repatrieerimine
- 1946 oktoober-detsember poolakate repatrieerimise programm porgand
- 1947 juuni lõpetavad IGCR ja UNRRA tegevuse
- 1947 juuli alustab tegevust (PC)IRO
- 1948 24 juuni DP Acti vastuvõtmine
- 1949 - ... vastupanuliikumise abistamine USA poolt
- 1951 september avanevad ukseid USAsse ümberasumiseks endistele sõjaväelastele
- 1951 detsember sulgevad ukseid endistele sõjaväelastele USAsse ümberasumiseks
- 1951 detsember lõpetatakse DP seaduses ümberasujate vastuvõtmine USAsse

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

Baltiska Arkivet Sveriges Riksarkivet (BARA):

August Koerni arhiiv.

Heinrich Laretei arhiiv.

August Rei arhiiv.

August Warma arhiiv.

Eesti Riigiarhiiv (ERA):

Fond 1622 Karl Robert Pusta isikufond, nimistu 2.

Fond 1608 Eesti Peaksonulaat New Yorgis, nimistu 2.

Eesti Filmiarhiiv (EFA):

Nr.601 Kevadpäev kodumaal. Tallinna Kinostudio. Tallinn, 1948.

Nr.602 Mu isamaa on minu arm. Tallinna Kinostudio. Tallinn, 1948.

Nr.648 Jälle kodumaal. Tallinna Kinostudio. Tallinn, 1949.

Nr.654 Üleskutse väliseestlastele. Tallinna Kinostudio. Tallinn, 1949.

Nr.753 Tere tulemast kodumaal, Nõukogude Eesti. Tallinna Kinostudio.
Tallinn, 1951

Hoover Institution (Hoover):

A. Bilmanis.

J. Feldmans.

Latviesu Central Komiteja (LCK).

P. Z. Olinz.

U.S. National Archives and Records Administration (NARA):

RG 59/250/860 The central Decimal File Estonia, Latvia, Lithuania, Baltic 1910 – 1949;

RG 59/250/760 The central Decimal File Estonia, Latvia, Lithuania, Baltic 1950-1963;

Estonia M- 1170; Lithuania M- 1178; Latvia M- 1177.

RG 59/150/ The central Decimal File Office of Eastern European Affairs, Baltic States 1940-1961.

RG 278 Records of Displaced Persons Commission.

RG 59/ 840.48 Refugees and DPs M – 1284.

Publitseeritud allikad

Eesti NSV Konstitutsioon. RK “Poliitiline Kirjandus”. Tallinn, 1940.

Amtlicher Anzeiger. Ametlik Teataja. 1941. Eesti Omavalitsuse Trükikoda, 1941.

Eesti NSV Teataja. 1944. Tallinn, Punane Täht, 1944.

Suulised allikad

Intervjuu Peep Peetsuga 24.07.1999. Pärnus. Tekst autori valduses.

Reinans, Sven -Alur. Eesti põgenikud Rootsi statistikas. // Tartus 22.10. 2004 toimunud konverentsil Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ja selle mõjud. Andmed töö autori valduses.

Ajakirjandus

Baksi, E. Olime diipiid. // Meie Tee. 1949 – 1950.

- Farago, L.** Refugees: The Solution as F.D.R. saw it. //United Nation World nr. 6 /1947, New York, 1947.
- Gardner, L. C.** The New Deal; New Frontiers, and the Cold War: A Re-examination of American Expansion, 1938-1945. // Corporations and the Cold War. David Horowitz (ed.). New York, London. 1970.
- Horm, A.** Pooled põgenikud toodi Rootsi organiseeritult. Päästeoperatsioonid Eestist 1943 – 1944. // Teataja. 27.10. 1984. Nr.20.
- Horm, A.** Tammine rahvas II. // Suur põgenemine. Stockholm, 1965.
- Hough, W. J. H.** The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory. // Journal of International and Comparative Law. New York, 1985. Nr 2. Vol. 6.
- Kaasik, E.** Meie sõjameeste vintsutusi. // Võitleja. 1950. Nr.1.
- Kaasik, N.** The Legal Status of Baltic Refugees. // The Baltic Review. 1945. Nr 1. Vol.1.
- Kangeris, K.** Die Organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944 – von Amerikanern Finanzierte Aktionen. Eight Conferences on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 7-11, 1985.
- Kangeris, K.** Die baltischen Völker und die deutschen Pläne für die Räumung des Baltikums 1944. // *Baltisches Jahrbuch. Baltischen Christlichen Studentenbund*, Bonn, 1988.
- Kangeris, K.** Die Anwerbung und Zwangsrekrutierung der Einheimischen Bevölkerung des Generalbezirks Lettland für den Arbeitseinsatz im Reich. AABS 11th Conference on Baltic Studies, University of Maryland, June 9-11, 1988.
- Keely, C. B.** The United States of America. Retaining a Fair Immigration Policy. // The Politics of Migration Policies. Settlement and Integration. The First WW into the 1990's. Kubat, D. (ed.), New York, 1993.
- Kyhn, P.** Taani suhtumine Balti riikidesse. // Akadeemia. 1996. Nr.11.
- Martin, J. I.** Refugees Settlers. // A Study of DP in Australia. Canberra, 1965.
- Medijainen, E.** The “Riga Group” and the Origins of the Cold War. // “Muille, maille, Vierahille ...” Kalervo Hovi ja yleinen historia. Turun Historiallinen Yhdistys. Vaasa, 2002.
- Mirdz, K. B.** Baltic Conscripts, Labourers and Refugees in Germany. // The Unpunished Crimes, ed. Tadeuss Puisans, Stockholm, Memento, 2003.

Miyagawa, S. American Immigration and Refugee Law: A Legal Reflection of the Ambivalence toward "Aliens". // *Diversified Migration Patterns of North America: Their Challenges and Opportunities*. The Japan Centre for Area Studies. JCAS Symposium Series 4, Kitagawa Otsuru Chieko (ed.) Japan. Osaka, 1997.

Nõmm, T. Eesti üksustest Saksa sõjaväes. // *Akadeemia*. 1990, Nr.2.

Penrose, E. F. *Negotiating on Refugees and Displaced Persons, 1946*. // *Negotiating with the Russians*. (Ed. R. Dennett, J.F. Johnson) USA, 1951.

Raag, R., Raag, V. *Över stormande hav. Estländskt liv och leverne i Kumla 1944–1991*. // *Üle tormise mere. Eesti elu-olu Rootsi väikelinnas Kumlas 1944–1991*. Kumla, 1992.

Rajamets, H. Jänkid reetsid eesti sõjamehed venelaste kätte. // *Postimees*. 8.mai 1999.

Saar, E. Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. // *Tuna*. 2004. Nr.3.

Wolkovich-Valkavičius, W. Immigrant Population Patterns of Finns, Estonians, Latvians, and Lithuanians in the U.S. Federal Census of 1930. // *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. Antanas Klimas (ed.) 1983. No.1 – Spring. Vol. 29. http://www.lituanus.org/1983_1/83_1_02.htm 17.11.2004

Väliseestlase kalender 1965. New York, 1964.

Eesti Teated. 20.10.1945.

Meie Tee. juuli, 1948; august, 1948; aprill, 1950; juuli 1951.

Oma Maa. Nr.1 mai 1946.

Kirjandus

Andrae, C. G. *Rootsi ja Suur põgenemine Eestist 1943-1944*. Tallinn, Olion, 2005.

Aun, K. *The Political Refugees. A History of the Estonians in Canada*. Canada, 1985.

Bartusevičius, V. *Litaunische Flüchtlinge in Deutschland 1944-1951*. Zusammenfassung der Inaugural – Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades Geisteswissenschaften, Fachrichtung Geschichte H 005. Vilnius, 1999.

Castles, S., Miller, M. J. *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. London, 1993.

- Dyczok, M.** The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Oxford, 2000.
- Elliott, M. R.** Pawns of Jalta. Soviet Refugees and America's Role Their Repatriation. Urbana, 1982.
- Feingold, H.** The Politics of Rescue: The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938-1945. New Jersey Rutgers U. Press. USA, 1970.
- Field, H.** "M" Project for F.D.R. Studies on migration and Settlement". USA, 1962.
- Grose, P.** Operation Rollback. America's Secret War Behind the Iron Curtain. Boston, New York, 2000.
- Hanhimäki, J.** Scandinavia and the United States. An Insecure Friendship. New York, 1997.
- Holborn, L. W.** The International Refugee Organization. It's History and Work 1946-1952. Oxford, 1956.
- Jaakson, E.** Eestile. Tallinn, 2001.
- Jürjo, I.** Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996.
- Kārklis, M., Streips L., Streips L.** The Latvians in America 1640-1973. A Chronology & Fact Book. New York, 1974.
- Kool, F.** DP kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944-1951. Lakewood, New Jersey, 1999.
- Laaman Kalbus, E.** Ühe Eesti ohvitseri elutee ja sõjamälestused : Paul Laamann, reserv-kapten, Vabadussõjaaegse kitsarööpalise soomusrongi nr. 2 ülem. Tartu, 2001.
- Laantee, K.** Lootus vabaduse taevavõlvi ülalhoidjana: kõnesid ja kirjutisi vabaduse, inimõiguste, iseseisvuse, rahvuslikel ja rahvusvaheliste suhete teemadel ajadokumentidena aastatest 1948-1994. Tartu, 1994.
- Lowenstein, S.** Token Refuge: Story of the Jewish Refugee Shelter at Oswego, 1944-1946. Indiana Univ Pr, Bloomington, Indiana, USA. 1986.
- Lynch, J. P., Simon, R. J.** Immigration the World Over Statets, Policies, and Practicies. Oxford, 2003.
- Made, T.** Rahvusvahelised organisatsioonid. Tallinn, 1985.
- Medijainen, E.** Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918 –1940. Tallinn, 1997.
- Michelson, H.** Kodumaalt võõrsile. Raamat noortele, noortejuhtidele, vanemaile ja noortesõpradele. Mälestusi ja teatmeid 1942 – 1963. Oma Press Ltd., Toronto, 1979.

- Pennar, J., Parming, T., Rebane, P.** The Estonians in America 1627 – 1975. A Chronology and Fact Book. New York, 1975.
- Piiraja, J., Ulk, E., Kundzins, K., Schwabe, A., Rudinskas, P., Balsys, L.** Baltic Refugees and Displaced Persons. London, 1947.
- Proudfoot, M. J.** Euroouropean Refugees 1939 –1952. London, 1957.
- Pusta, K. R.** Saadiku päevik . Tallinn, 1992.
- Põdersoo, H., Purje, E.** Igavesti noored, Mälestusi ja meenutusi Teisest maailmasõjast tänapäevani. Lennuväepoiste klubi Torontos 1992. Tallinn, 1992.
- Raag, R.** Eestlane väljaspool Eestit. Tartu, 1999.
- Rei, A.** Mälestusi tormiselt teelt. Stockholm, 1961.
- Rei, A.** The drama of the Baltic peoples. Stockholm, 1970.
- Saldukas, L.** Lithuanian Diaspora. Vilnius, 2002.
- Salomon, K.** Refugees in the Cold War. Toward a New International Refugees Regime in the Early Postwar Era. Lund University Press. Lund, 1991.
- Sjöberg, T.** The Power and the Persecuted. The Refugees Problem and the Intergovernmental Committee on Refugees (IGCR) 1938-1947. Lund University Press. Lund, 1991.
- Stille, B.** Vom Baltikum ins Schwabenland. Estenlager und Ausquartiertenschicksal in Geislingen an der Steige 1945 – 1950. Anton H. Konrad Verlag. Weissenhorn, 1994.
- Tolstoy, N.** Victims of Yalta. London, 1977.
- Uustal, A.** Rahvusvaheline õigus. Tallinn, 1984.
- Uustalu, E., Moora, R.** Soomepoisid. Tallinn, 1992.
- Vahtrre, S.** Eesti Ajalugu. Kronoloogia. Tallinn, 1994.
- Warma, A.** Diplomaadi kroonika: ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938-44. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1971.

Käsitirjalised materjalid

- Jarne, A.** Balti küsimus rahvusvahelistes suhetes 1940 – 1947. Diplomitöö. Tartu, 1991.
- Kiri Enda-Mai Michelson-Hollandilt 17.11.2004. Kiri töö autori valduses.

Kiri Evald Ringilt 26.09.2005. Kiri töö autori valduses.

Kiri Evald Ringilt 09.10. 2005. Kiri töö autori valduses.

Kumer, K. Eesti põgenike problemaatika Külma sõja alguses: 1944-1953. Lõputöö. Tartu, 2000.

Koguteosed

Eesti saatusaastad 1945 – 1966. I – IV osa. Stockholm, 1963 – 1966.

Foreign relations of the United States. Diplomatic papers. The Conferences at Malta and Yalta. 1945. Washington, 1955.

История СССР. 1990. Нр.4.

Pool sajandit eestlust paguluses. Stockholm, 1995.

Kangro, B. Eesti Rootsis. Lund, 1976.

Park, E. (Koostaja) Eestlased ja USA seadusandlus. Eesti Abi. New York, 1970.

Советский Союз на международных конференциях. Том 4. Москва, 1979.

Uustalu, E. Eesti Vabariik 1918-1940; Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Lund, 1968.